

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 88^e jaargang • april 2015 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 2

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Paus 30 jaar geleden niet welkom

Kindertehuis in oorlogstijd

Mysterieuze 14e-eeuwse memoriesteen

museum Catharijneconvent Utrecht

het geheim
van de middeleeuwen in gouddraad & zijde

10 april - 16 augustus 2015

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS
Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht (030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Nu verkrijgbaar:
Het jubileumboek van het Utrechts Monumenten Fonds

Ingmar Heytze is in de wereld van Utrechtse monumenten gedoken. Dat inspireerde hem tot een reeks nieuwe gedichten en poëtische verhalen over en van bewoners van de panden van het UMF, uit het verre en recente verleden en heden. Met prachtige foto's van Daan Verschuur.

Verkrijgbaar voor € 17,50 bij het UMF, Lange Nieuwstraat 53

De kracht in vellen offset

 Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht
T 030 - 282 28 22

Eindhoven
T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl
rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

 VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

32

Maurice van Lieshout

Een kindertehuis in oorlogstijd

Maatschappij Zandbergen Amersfoort 1940 - 1945

38

Ton H.M. van Schaik

Kerklammeren, critici en relschoppers

Paus Johannes Paulus II in Utrecht

Op de vuist 2

42

Casper Staal, René de Kam en Herre Wynia

Een geheimzinnige epitaaf van de Utrechtse dom

48

JanHein Heimeel

Boeiend overzichtswerk Utrechts universitair verzet

Boekbespreking

50

Micha Leeftang

Kleren maken de man

Utrechtse borduurkunst uit de late middeleeuwen

54

Signalement

55

Agenda

De oorlog van Zandbergen

De bezetter arresteerde de directeur, vorderde de panden en probeerde oudere pupillen te werven voor Luftwaffe en SS. De Joodse onderduikers en de jongens die zich onttrokken aan de Arbeitseinsatz kregen ze niet te pakken. Hoe een Amersfoorts kindertehuis de oorlog overleefde.

'Pope go Rome'

Hij kwam, hij zag en hij overwon niet. Het bezoek van paus Johannes Paulus II aan Nederland en vooral Utrecht in 1985 staat te boek als een eclatante mislukking. Er waren weliswaar enthousiaste gelovigen, maar de kritische katholieken en de stenengooiende demonstranten trokken alle aandacht.

Geheimzinnige steen

Gevonden aan de voet van de Domtoren: een memoriesteen uit 1397 van Bertoldus Ponc. Het opschrift is duidelijk, maar nadere bestudering levert meer vragen dan antwoorden op. Verslag van een archeologische puzzel.

□ OMSLAG: EEN STENENGOOIENDE TEGENSTANDER VAN HET BEZOEK VAN PAUS JOHANNES PAULUS II AAN NEDERLAND OP HET SMAKKELAARSVELD, UTRECHT, 12 MEI 1985 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Een kindertehuis in oorlogstijd

Maatschappij Zandbergen Amersfoort 1940 - 1945

De directeur opgepakt en gedeporteerd, gevorderde panden, Joodse onderduikers, pupillen die zich schuil houden voor de Arbeitseinsatz, terwijl anderen zich aansluiten bij de Luftwaffe. Bewoners van kindertehuis Maatschappij Zandbergen ondervinden in 1940 - 1945 de gevolgen van de oorlog directer en heviger dan de gemiddelde Nederlander. Dankzij een uniek dagboek is bijna van dag tot dag te volgen hoe zij de laatste drie oorlogsjaren doorstaan hebben.

‘Sedert een week is de Dir. weg.’ Met dat nuchtere zinnetje begint op 24 september 1942 het oorlogsdagboek dat zich bevindt in het archief van Zandbergen, kindertehuis in Amersfoort. ‘Dir.’ is de directeur, Daan Mulock Houwer. In opdracht van de *Sicherheitsdienst* hebben drie Nederlandse politiefunctionarissen hem op 17 september opgepakt en weggevoerd. Het bestuur van Zandbergen vraagt zijn vrouw Kea Mulock Houwer-Post zijn taken over te nemen. Die gaat akkoord, hoewel ze ook de zorg over vier eigen kinderen heeft.

Pleegzorg en kindertehuizen

Als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, bestaat Maatschappij Zandbergen uit vier tehuisen: het Ortt huis, Treekerbergje, Zandwijk en De Korhoen, die, net als de directeurswoning en het naastgelegen kantoor, gelegen zijn in het Leusderkwartier in Amersfoort-Zuid. Er verblijven ongeveer 120 kinderen tussen de 4 en 18 jaar. Sommigen van hen zijn wees, de meesten zijn door de kinderrechtter uit huis geplaatst, omdat hun ouders hen geen behoorlijke verzorging en opvoeding kunnen geven of

Kinderen en medewerkers van Zandbergen klaar voor de evacuatie, 13 mei 1940.

□ ARCHIEF EEMLAND, ARCHIEF ZANDBERGEN

omdat ze vanwege hun problematisch gedrag thuis niet te handhaven zijn. Daarnaast heeft Zandbergen de voogdij over 100 pleegkinderen.

Zandbergen is in 1874 opgericht als *Maatschappij tot Opvoeding van Weezen in het Huisgezin* en staat aan de wieg van de moderne pleegzorg in ons land. In de 65 jaar die daarop volgen, wordt naast de pleegzorg de opvoeding van (problematische) kinderen in tehuizen steeds belangrijker. Dat gebeurt in een kleinschalige, zo 'gezinsachtig' mogelijke leefomgeving. Uniek voor de kinderbescherming in ons land zijn de coëducatie (jongens en meisjes door elkaar), vormen van zelfbestuur door de pupillen en het opnemen van kinderen van alle gezindten. Na een korte periode in Dokkum verhuist de Maatschappij in 1880 naar Amersfoort naar het landgoed waaraan zij sindsdien haar naam ontleent.

In 1940 staat Daan Mulock Houwer aan het hoofd van Zandbergen. Zelf wees geworden op zijn 14e, komt hij in 1917 bij Zandbergen terecht. Tien jaar later worden hij en zijn vrouw Kea Post 'tante' en 'oom' (groepsleiders) van een van de tehuizen van de Maatschappij. In 1933 wordt hij directeur en weet hij Zandbergen na een periode van bezuinigingen en reorganisatie tot nieuwe bloei te brengen. Mulock Houwer is een charismatische man die door zijn publicaties en activiteiten nationale en internationale faam zal verwerven als vernieuwer van de jeugdzorg.²

Woekeeren met ruimte

Al in 1939 doet de, dan nog dreigende, oorlog zich gelden. Eind augustus worden bij de algemene mobilisatie twee personeelsleden, een bestuurslid en elf pupillen van Zand-

bergen onder de wapenen geroepen. Bijna een jaar later keren ze een voor een terug, twee zijn er bij gevechten met de Duitsers licht gewond geraakt.

Als Duitsland Nederland binnenvalt, treedt voor Amersfoort een evacuatieplan in werking. De stad ligt in de vermoedelijke gevechtszone en daarom moeten 44.000 personen zo snel mogelijk vertrekken. De kinderen en

Duitse troepen in Amersfoort op de Leusderweg waaraan ook het tehuis Trekerbergje lag.

□ BEELDBANK WO2 - NIOD

Huize Ingeborg aan de Paradijsweg in De Treek, Leusden, eind jaren 40.

□ ANSICHTKAART | COLLECTIE ARCHIEF EEMLAND

medewerkers van Zandbergen zijn op pinksterzondag 12 mei 1940 aan de beurt. Vlot gaat het niet: 'we [stonden] ruim 5 uur op de Scheltemalaan te wachten op autobussen, die niet kwamen, terwijl we kanongebulder kregen, waarop we allerm minst verdacht waren'. Iedereen moet de twee kilometer naar het station lopen, de 'hele stad was in het donker, overal soldaten en de stemming angstig en luguber. De trein reed langzaam [...] was geblindeld [en] stampvol'. Eindbestemming is Heerhugowaard, waar de hele groep zijn intrek neemt in de feestzaal van een café. Tien dagen later keert iedereen terug.

Zandbergen raakt die eerste oorlogsjaren overvol en alleen al in 1940 moeten 70 verzoeken om opname van kinderen wegens plaatsgebrek afgewezen worden. Vanwege de grote doorstroming in de tehuizen en 'het onevenwichtige type kinderen' die de voor coëducatie noodzakelijke 'vertrouwenssfeer en de rust' bedreigen, besluit het bestuur het samenwonen van jongens en meisjes te beëindigen. Alleen de allerjongste groep in Zandwijk blijft gemengd, terwijl het Ortt huis verder gaat als jongenshuis en Treekerbergje als meisjeshuis.

Lang zal ook dit arrangement niet duren. In maart 1941 vordert de bezetter het Ortt huis voor de eerste keer en moet er met ruimte geïmproviseerd worden. Gelukkig krijgt Zandbergen de beschikking over Huize Ingeborg, het clubgebouw van het Jonge Vrouwen Gilde dat gelegen is in de bossen van De Treek in Leusden, enkele kilometers van de directeurswoning en de andere tehuizen. Het wordt een noodopvang voor pupillen van 5 tot 19 jaar onder leiding van Hertha Müller Kühlental, die anderhalf jaar eerder in dienst is getreden als hoofd van Zandwijk en De Korhoen. Zij, Kea Mulock Houwer en een hoofdleidster zijn later de enigen die weten dat zowel sommige kinderen als mede-

Kea Mulock Houwer - Post in 1950.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

werkers van Huize Ingeborg Joods zijn. Als de Duitsers een deel van het terrein in beslag nemen, nodigt 'Tante Hertha' hen uit om het kerstspel bij te wonen. De Duitse soldaten die komen kijken, zijn ontroerd door het meisje dat de rol van Maria speelt. Ze weten niet dat zij Joods is.

'Miserabele nacht'

In juni 1941 krijgt Mulock Houwer het verzoek van zijn vriend Kees Sisselaar om onderdak te bieden aan een 24-jarige Engelandvaarder en luitenant van de Prinses Irene Brigade. Onder de schuilnaam 'Kees Visser' verblijft deze Wiek Schrage als 'volontair' met tussenpozen bij het gezin Mulock Houwer. Tijdens zijn verblijf verzamelt hij militaire inlichtingen, vooral over vliegbasis Soesterberg. In november doet hij met een collega-geheim agent een poging bij Petten in een motorboot de Noordzee over te steken. Of ze vervolgens gearresteerd of verdronken zijn, is nooit opgehelderd.

Tien maanden later worden Mulock Houwer en Sisselaar van hun bed gelicht en overgebracht naar het Huis van Bewaring in Amsterdam en vervolgens naar de gevangenis in Scheveningen. Kea schrijft in 1988 over die nacht van 17 op 18 september 1942: 'Ik heb nooit begrepen waar-

door wij beiden dit zo koel en rustig lieten gebeuren. Vader had zelfs de zelfbeheersing mij nog iets van geld of papieren uit zijn zak te geven. Alles voltrok zich in niet meer dan 5 minuten en één van hen [= een van de drie politiemensen] bleef bij mij achter. [...] Hij begon op het bureau rond te neuzen. Ik zei hem dat hier niets te vinden zou zijn. Daarna vertrok hij en bleef ik alleen met een miserabele nacht voor mij. Ik ging niet naar bed, ijsbeerde overwegend en ging tenslotte een poosje op de bank liggen om mij te beraden; vooral om de kinderen op de hoogte te stellen, maar ook het kantoor en de kindertehuizen.' Een week later begint ze met het oorlogsdagboek.

Klein en groot leed

Het eerste kwart van het dagboek heeft het karakter van een kroniek, een logboek in telegramstijl van de dagelijkse gebeurtenissen. Kea Mulock Houwer heeft later verklaard dat zij 'Hennie van Veen als typiste [...] alle belangrijke gebeurtenissen [liet] opschrijven voor de directeur van wie ik als zeker aannam dat hij zou terugkomen'. De notities in de rest van het document vanaf maart 1944, zijn uitgebreider, meer verhalend en vaker in de ik-vorm. Vrijwel zeker zijn deze door Kea zelf getypt.²

Enkele thema's keren regelmatig terug. Belangrijk zijn aanvankelijk vooral het reilen en zeilen van de pupillen (bijvoorbeeld 2-10-1942: 'Christine Smits is weggelopen')³, personeelskwesties (8-3-1944: 'Personeelprobleem wordt moeilijker. Op advertenties meldt zich bijna niemand.') en de positie van Joodse kinderen en medewerkers (14-11-1942: 'Verzoek om telegram naar Westerbork aangaande afkomst Esther Groen. Zij wordt anders uitgezonden. Getelegrafeerd: dat zij geen Jodin was (geen 4 J. voorouders)'). Klein en groot leed worden in één adem genoteerd: 5-12-1942: 'St. Nicolaas van Zandwijk verliest zijn mijter in den storm, kan deze niet meer vinden en steekt bij het zoeken zijn baard in brand. [...] Brief van den hr. van Cleeff dat Esther doorgezonden is. Ze heeft een brief uit den trein gegooit. "Wie wil deze posten? dank U!"')

Naarmate de oorlog vordert, groeit het aantal notities over confrontaties met Duitsers die panden willen vorderen (8-3-1944: 'Militaire overheid betoont angstwekkend veel belangstelling voor Zandbergen') of jongens willen recrute-

Kinderen van Zandbergen tijdens een uitstapje, mogelijk in de zomer van 1944.

□ ARCHIEF EEMLAND, ARCHIEF ZANDBERGEN

ren voor de SS en *Luftwaffe* (9-10-1943: 'Tegen 5 uur meldde zich een duitse Feldwebel met "dame" [= een tolk] om bij de jongens propaganda te maken voor de duitse Luftwaffe [...] Bezoek bij de jongens duurt niet langer dan een minuut of 5, daar de jongens geen Duits verstaan en allen zwijgen.') Tekorten aan kleding, brandstof en voedsel, hoewel steeds nijpender, krijgen bescheiden aandacht (30-11-1944: 'Hr. Hans weegt de jongens. Alle kinderen zijn afgevallen'). Van ziektes, zoals difterie, kinkhoest en dysenterie, wordt meestal alleen vermeld dat ze veelvuldig voorkomen.

Nacht und Nebel

Opvallend weinig woorden besteedt Kea in het dagboek aan het lot van haar man.⁴ Die is half november 1942, net als zijn vriend Sisselaar, van Scheveningen overgebracht naar de *Polizeigefängnis und Untersuchungs Gefängnis* van de *Sicherheitsdienst* in Haaren (Noord-Brabant). Daar kan Kea iedere twee weken heen om de was te ruilen en hem 'einige Lebensmittel und Obst' te bezorgen. Het is steeds afwachten wat de controle doorlaat. Kea laat zich niet intimideren en meet zich, schrijft ze in 1988, 'een soort gevechtshouding' aan. Die komt haar later in Amersfoort van pas, als ze pupillen en gebouwen uit de handen van de bezetter probeert te houden of terug probeert te krijgen. Enkele keren mag ze haar man in Haaren kort zien, één keer in gezelschap van haar kinderen.

Begin oktober 1943 wordt Daan Mulock Houwer overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*. Aan het einde van diezelfde maand gaat hij als *Nacht und Nebel*-gevangene⁵ op transport met onbekende bestemming. Drie keer viert zijn vrouw, kinderen en de tehuis-hoofden op 8 maart zijn verjaardag met koffie en koek zonder te weten waar hij is en of hij nog in leven is. Er wor-

Pension St. Joseph waarin vanaf september 1944 de bewoners van het Ortthuis en het gezin Mulock Houwer ondergebracht zijn.

□ COLLECTIE ARCHIEF EEMLAND

den wel pogingen gedaan zijn verblijfplaats te achterhalen. In mei 1944 meldt het dagboek 'bericht van het Rode Kruis, dat de Directeur onvindbaar is'.

Vorbereiden op het ergste

Het deel over het laatste oorlogsjaar is het meest uitvoerig en daarin beschrijft Kea hoe de oorlog steeds meer greep krijgt op het leven van de bevolking van Zandbergen. Na de geallieerde landing in Normandië (6 juni 1944) lezen we in het dagboek: '9 Juni. Maatregelen genomen, rekening houdende met eventuele invasie in Nederland: 1e. Hoofden bij de telefoon slapen. 2e. Zelfde avond nog met elkaar besprekingen en doordenken, wat er gedaan dien[t] te worden bij eventueel gevaar. 3e. Tot nader order geen kinderen naar school. 4e. Tot nader order geen personeel buiten de stad.' Een paar dagen lijkt het gevaar geweken en juli is volgens het dagboek zelfs een 'betrekkelijk rustige maand'. Oorlogsdrama en alledaags leven gaan weer hand in hand: '15 Augustus. Hevige luchtactie boven Soesterberg. Een Engels vliegtuig stort brandend neer. Inmiddels verlopen de vacantielannen met de kinderen van de huizen allemaal nogal prettig. Het weer is heel mooi geworden.' Veel onbezorgde dagen zullen er voorlopig echter niet meer volgen. Vier dagen later vordert de Duitse weermacht 'de Directeurswoning, kantoren en het Ortthuis [...] Ons wordt aangewezen [...] het Pensioonaat St. Joseph aan de Weversingel in de binnenstad'. Op Dolle Dinsdag (5 september) nemen de Duitsers hun intrek in het Ortthuis en vorderen in Amersfoort 'alles wat maar rijden kan', 'waardoor het Ortthuis er met geleende handkarren op uit trekt'. Kea heeft al haar overtuigingskracht nodig om van de *Oberleutnant* gedaan te krijgen dat de Zandbergers zoveel mogelijk spullen mogen verhuizen naar hun nieuwe huisvesting. Ze moeten St. Joseph delen met een groep Duitse soldaten van de *Eisenbahnabteilung*. Dat leidt tot precaire situaties als in

oktober veertien jongens van Zandbergen zich onttrekken aan de meldingsplicht voor alle 17- tot 50-jarigen die graafwerk moeten verrichten 'achter de IJssel'. Ze duiken onder in de kelders van St. Joseph.

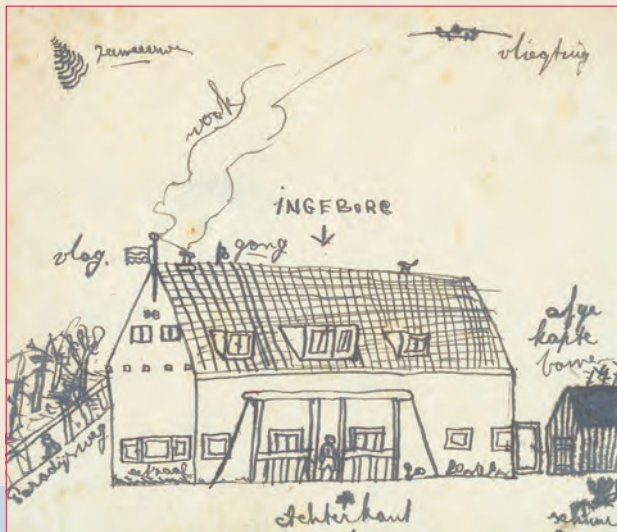
Bevrijding met een rouwrand

Die winter en voorjaar is er gebrek aan alles (2-1-1945: 'De bomenroof op Zandbergen wordt schrikbarend') en loopt St. Joseph meerdere keren schade op door beschietingen en bombardementen (27-4-1945: 's Avonds tegen 9 uur ontploft een granaat in St. Joseph, waarbij het plafond van de kamer van een der evacués [die zijn er ook ingetrokken] naar beneden komt.'). Nog meer jongens duiken onder, maar er zijn ook jongens en meisjes die zich bij de *Luftwaffe* melden in de hoop daarmee beter af te zijn. Steeds doet Kea alle moeite hen weer uit handen van de Duitsers te krijgen, meestal met succes.

Canadese troepen op 7 mei in de Langestraat. Het oorlogsdagboek van die dag: 'De hele stad wordt opgewonden, eindelijk voelt men de zekerheid. Ook hier in St. Joseph en onze jongens racen om zo snel mogelijk in de stad te komen.'

□ FOTO SEM PRESSER / ANEFO | COLLECTIE NATIONAAL ARCHIEF

Tekening van een pupil uit Huize Ingeborg, gemaakt in mei 1945.

□ ARCHIEF EEMLAND, ARCHIEF ZANDBERGEN

Het wachten op de bevrijding duurt die laatste week lang. Op 4 mei verlaten de Duitsers het in februari gevorderde Treekerbergje en Zandbergers trekken er direct in om het voor verdere plunderingen door stadgenoten te behoeven. De volgende dag, als Duitsland officieel gecapituleerd heeft en de eerste Nederlandse vlaggen uitgestoken worden, vinden er in de stad nog hevige gevechten plaats tussen Duitsers en manschappen van de ondergrondse die hen willen ontwapenen. En ook daarvan ondervindt Zandbergen de gevolgen. 5-5-1945: 'Een verdwaalde kogel tijdens een gevecht in de Hendrik v. Viandestraat wordt het noodlot voor het Treekerbergje. Hij dringt door een smal raampje naar binnen en treft Elfriede Ingenkamp [een 15-jarige pupil van Zandbergen] dodelijk. In dit huis een geweldige terugslag in de feestvreugde.'

Op 7 mei trekken de Canadezen de stad binnen. Voor Zandbergen wordt het feest compleet, als tien dagen later bekend wordt dat de directeur de oorlog overleefd heeft en op weg is naar Nederland. Eind oktober 1943 is hij terechtgekomen in het *Nacht und Nebel*-concentratiekamp Struthof-Natzweiler in de Elzas. De Duitsers brengen in september 1944 de gevangenen over naar Dachau. Het kamp wordt in april 1945 door de Amerikanen bevrijd. Op 31 mei 1945 arriveert de directeur bij St. Joseph en wordt hij herenigd met zijn gezin en Zandbergen.⁶

Zandbergen heeft de oorlog overleefd, maar niet zonder slachtoffers en zware schade. Dat de meeste kinderen het er goed vanaf gebracht hebben, is voor een groot deel te danken aan de staf, met Kea Mulock Houwer en Hertha Müller Kühlental in de hoofdrollen. De waarnemend directeur is tijdens de oorlogsjaren al verschillende malen door het bestuur geprezen om haar inzet en doortastendheid (het bestuur komt tot mei 1944 nog twee maal per jaar bijeen). Op 3 augustus 1945 wordt ze, in aanwezigheid van haar man, nog een keer gehuldigd en krijgt ze een gouden armband. 'De vergadering is ontroerd', noteert de notulist eenvoudig.

Noten

- 1 Zie: Maurice van Lieshout, *Rebel with a cause. Daan Mulock Houwer (1903-1985), vernieuwer van de jeugdzorg* (Utrecht 2011) en het aan hem gewijde hoofdstuk in de app *Publiek Geheim* van Archief Eemland, 2014.
- 2 Alleen de laatste pagina (23 t/m 29 mei 1945) is weer van een andere hand. Het dagboek bestaat uit 52 vol getypte vellen. Tussen 19 juni 1943 en 8 maart 1944 zijn er alleen (deels retrospectieve) aantekeningen gemaakt op 1, 16 en 26 november 1943 en 15 januari 1944. Het beeld van Zandbergen in de oorlogsjaren wordt aangevuld door jaarverslagen en archiefstukken uit die periode, de brieven die Kea Mulock-Houwer schreef aan 'vader en moeke Ortt' [Ortt was de voorganger van Mulock Houwer als directeur en voor hem als een (pleeg)vader] en door een oorlogsdagboekje dat zoon Rob (geboren 1932) in 1945 bijhield. Fragmenten uit beide laatstgenoemde documenten zijn opgenomen in het boek dat de laatste schreef over zijn vaders leven (Mulock Houwer 2010). Tot slot zijn er de herinneringen die Kea neerschreef in 1988 en die door zoon Rob in eigen beheer werden uitgegeven in 2012.
- 3 Het weglopen van pupillen is gedurende de gehele oorlogperiode een hardnekkig probleem. Op de, vaak problematische, pubers is minder controle dan voorheen, terwijl de oorlogsomstandigheden voor hen niet alleen beangstigend, maar ook spannend en verleidelijk kunnen zijn. Het meisje dat in oktober 1942 wegloopt, wordt intensief opgespoord. Een inval van de politie in een huis waar ze zou verblijven, levert niets op. Daarna wordt ze in een café gezien in gezelschap van vier Duitsers. Na een maand wordt ze 'teruggebracht door politie in Soesterberg. Smerig tot op het onbeschrijflijke, zeer vermagerd. Laat weinig los over haar belevingen, heeft iets "verdierlijks" volgens tante Fietje [een groepsleidster]'
- 4 Mogelijk vond Kea Mulock Houwer het logboek, uiteindelijk bedoeld als een soort *briefing* voor haar man als hij terug zou keren op zijn post, daar niet passend voor. Pas in het laatste oorlogjaar krijgt het document meer het karakter van een dagboek met persoonlijke bespiegelingen, maar die betreffen dan vooral het verloop van de oorlog.
- 5 De NN-strafklasse is speciaal bedoeld om verzetsmensen spoorloos te doen verdwijnen.
- 6 Zijn vriend Sisselaar zou het kamp niet overleven.

Bronnen

Archief Eemland, Archief Zandbergen: Jaarverslagen 1940, 1945-1947; notulen Commissie van Verzorging 1939-1946; oorlogsdagboek 24-9-1942 t/m 29-5-1945.
 Archief Eemland, digitaal archief historische kranten 1939-1947.
 Bloemhof, J.L. (bewerking Joost van der Spek), *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 2005).
 Lieshout, Maurice van, *Thuis bij Zandbergen. 140 jaar jeugdzorg* (Utrecht 2014).
 Mulock Houwer, Rob, *Ik heb mijn lied gezongen. Het leven van Daniël Quirin Robert Mulock Houwer (1903-1985)* (Den Haag 2010).
 Mulock Houwer, Rob (redactie), *Slachtoffer van de plicht. Het eigen verhaal van G.G. Mulock Houwer-Post (1902-1991)* (Den Haag 2012).

Paus Johannes Paulus II tijdens de eucharistieviering in de Irenehal, 12 mei 1985.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Kerklammeren, critici en relschoppers

Paus Johannes Paulus II in Utrecht

Het waren in mei 1985 historische dagen voor de stad Utrecht. Voor het eerst bezocht een paus de Domstad. Maar het werd een regelrechte sof. Er waren te veel criticasters en stenengooiers op de weg. Beelden van de rellen in Utrecht gingen de hele wereld over.

Eind 1982 bleek er geen ontkomen meer aan. De Belgische bisschoppen hadden de paus uitgenodigd voor een bezoek aan hun land en zouden niets liever zien dan dat de Nederlandse collega's zich bij die invitatie zouden aansluiten. Pas toen de Roermondse bisschop Gijsen er toe neigde zich desnoods alleen achter het Belgische plan te scharen, kwamen ook de andere Nederlandse bisschoppen, onder wie

de toenmalige aartsbisschop van Utrecht kardinaal Jo Willebrands, in beweging. Zo werd afgesproken dat paus Johannes Paulus II Woytila in mei 1985 de Benelux zou bezoeken. Eerst Nederland, dan Luxemburg en tenslotte de zuiderburen, onder het motto: eerst de koude douche dan het warme bad. Want dat het in ons land geen succes zou worden, stond voor de organisatoren al van te voren vast.¹

Gesteggel en gemopper

En inderdaad, de stemming was vanaf de eerste aankondiging negatief. De kerkelijke middenkaders, inclusief de religieuzen, hadden hun bedenkingen, er was gesteggel over wie waarover zouden spreken en gemopper over de onkosten. De paus en de Nederlandse katholieken begrepen toch al niet veel van elkaar (er waren recent drie onwelkome bisschoppen benoemd: Simonis, Bomers en Ter Schure) en het maatschappelijke klimaat als geheel was er niet naar dat dit bezoek ook maar enige kans van slagen had. In de directe aanloop, op 8 mei, was er een bijeenkomst van ontevreden katholieken op het Malieveld in Den Haag onder het motto 'Het andere gezicht van de kerk'. Museum Het Catharijneconvent organiseerde een

De pausmobiel bij de Jaarbeurshallen.

□ FOTO UIT PAUS JOHANNES PAULUS II IN NEDERLAND (Z.P., 1985)

tentoonstelling onder de titel *Katholiek Nederland en de paus*. Schrijver en journalist Michel van der Plas trok in zijn openingsspeech alle kritische registers open, waarover aartsbischop Simonis hem na afloop in het museumrestaurant boos interpeleerde. Tijdens de driedaagse tournee zelf gaf een vierkoppig panel na elk afzonderlijk evenement voor de KRO-televisie een evaluatie, die steevast negatief uitviel. Het forum bestond uit de professoren Ruud de Moor (sociologie) en Rogier van Rossum (missiologie), en twee Utrechtse deelnemers: mevrouw Wies Stael-Merkx, die de leiding had van het door haarzelf opgerichte Katholiek Bureau voor Seksualiteit en Relatievorming, en Marieke Milder, studente aan de toenmalige KTHU

(Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht).² Vooral de inbreng van de beide dames werd als negatief en zuur ervaren; het geheel was kribbig van toon en richtte zich op een intellectuele bovenlaag, waartoe de meeste Nederlanders nu eenmaal niet behoren.

De rug toegekeerd

Dat Utrecht als zetel van de aartsbischop een rol zou spelen in het evenement stond van meet af aan vast. Na de aankomst in Den Bosch op zaterdag 11 mei (verlaten vliegveld Welschap, lege straten, stille Parade), was op zondag de stad van Willibrord aan de beurt. Het begon al vroeg met het bidden van het liturgisch ochtendgebed met de religieuzen in de kathedrale kerk aan de Lange Nieuw-

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

straat. Belangstelling was er nauwelijks, en bij het binnenkomen van de paus keerde een van de religieuzen hem zelfs demonstratief de rug toe. Het kwetste de paus diep: 'Wat heb ik die man misdaan?', vroeg hij zich hardop af. Een rustdag werd het niet, want direct na de gebedsdienst stond een reeks van drie intensieve ontmoetingen op het programma, die allemaal plaatsvonden in het Jaarbeurscongrescentrum. Ze betroffen de katholieke organisaties, het fameuze 'maatschappelijk middenveld', missie en ontwikkelingswerk en de vele parochies in het land.

De paus prees in zijn toespraken vooral de historische verdiensten

Misboekje voor de viering van zondagavond, toegangskaartje voor de Irenehal en twee souvenirs van het pausbezoek: een theelepeltje met de paus en de Domtoren en een penning van paus Adrianus VI met een nieuwe tekst op de keerzijde (hier te zien).

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT | COLLECTIE AUTEUR

van de Nederlandse katholieken op deze terreinen en spoorde hen aan die erfenis blijvend vruchtbaar te maken. De woordvoerster van de mis-sieorganisaties kreeg haar kwartier wereldroem door de paus te wijzen op groepen die door de 'boven ons tronende bisschoppen' werden gediscrimineerd: ongehuwd samenwonenden, gescheiden mensen, homoseksuelen, gehuwde priesters en vrouwen, alles bij elkaar naar schatting viervijfde van de Nederlandse bevolking. Ze sprak op persoonlijke titel, zei ze er uitdrukkelijk bij.³

De pausmobiel hoefde slechts de Croeselaan over te steken om van het Congrescentrum bij de Irenehal te komen. Daar begon in de late namiddag een mis waaraan zo'n 20.000 gelovigen deelnamen, allemaal afkomstig van boven de grote rivieren. Bij de offergang werd een lam aangeboden, dat stond voor de vele kerklammeren die in de loop der tijd ten bate van de parochies waren verkocht. De stemming was sereen en zelfs enthousiast en de viering was er een waaraan de mensen biddend en zingend volop konden meedoen. De paus preekte over de Schriftlezingen van de zondag: 'God is liefde en de liefde komt van God' (1 Joh.4, 7-10). De plechtigheid verliep vlekkeloos, de mensen voelden zich bevestigd in hun geloof en gingen tevreden huiswaarts. Niets vermoedend van het geweld en de onrust die ze later die avond nog op hun televisie zouden zien.

Rookbommen en straatstenen

Waar de paus en zijn gezelschap tijdens de oversteek niets van merkten, waren de minder serene taferelen die zich op hetzelfde moment in de nabije omgeving en ook verderop in de stad afspeelden. Een verslag in het *Utrechts Nieuwsblad* van de volgende dag legt de gebeurtenissen nauwkeurig vast.⁴ Vanaf 10.00 uur in de ochtend waren de actievoerders - hanenkammen, zwarte kleding, kettingen - vanaf het Centraal Station naar de Mariaplaats getrokken. Daar hing aan een van de huizen een spandoek met de tekst: 'De paus irriteert, irriteer de paus.' Maar het was niet zozeer de paus als wel de Utrechtse burgerij die irritatie te verwerken

Anti-pausdemonstratie bij de Hamburgerbrug over de Oudegracht.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

kreeg. Toen een groep relschoppers naar de Leidseveertunnel trok, ontploften er rookbommen en greep de ME in. Met een omtrekkende beweging probeerden de volhouders nu via de Catharijnesingel en de Bleekstraat de Croeselaan te bereiken. Ze kregen ook daar met de ME te maken, die hen wilde terugdringen naar de Balijelaan. Er vlogen kapot-geslagen stoeptegels door de lucht, omwonenden hielden hun hart vast voor hun ramen en hun geparkeerde auto's. Een paar amokmakers kwamen in de buurt van de pausmobiel en gooiden een blikje rakelings langs het voertuig. 'Kwaad volk', zei aartsbisschop Simonis die naast de paus stond. 'Continuo di benedire' ('Ik ga door met zegenen') antwoordde deze.⁵ Rond half vijf werden er ook gevechten gemeld in het Wed en op het Domplein. De rol van het rondtrekkende gilde van 'autonomen', krakers en punkers gaf burgemeester Vos-van Gortel gerede aanleiding de rellen als 'on-Utrechts' te bestempelen.⁶ Maar de beelden ervan gingen wel heel de wereld over, ook de Amerikaanse stations CBS, NBC en ABC lieten ze zien. Gerard Reve, die door de NRC als wel heel speciale verslaggever was ingehuurd, schreef over 'de nieuwe WA in Utrecht'.⁷ Toch vielen ook hier

de aantallen tegen. Er was vergunning aangevraagd voor een antipausdemonstratie van 150.000 man. Er kwamen er maar 4.000 opdagen.⁸

Doodzenuwachtige dominee

De volgende dag, maandag 13 mei, ging het, nadat de paus in de nuntiatuur aan de Carnegielaan in Den Haag had overnacht en in de residentie een druk programma had afgewerkt (viering met zieken in de Houtrusthallen, bezoeken aan het Catshuis, het Vredespaleis en Huis ten Bosch) 's middags opnieuw naar Utrecht. Nu voor een ontmoeting met vertegenwoordigers van andere christelijke kerken in Paushuizen, afgesloten met een oecumenische Vesperdienst in de naastgelegen Pieterskerk.

Op Paushuizen in de Spiegelzaal werd door de commissaris van de koningin uitdrukkelijk herinnerd aan de bouw- en aspirant-bewoner ervan: de geboren Utrechter paus Adriaan VI (1522-1523). Ook JP II roemde zijn verre voorganger - hij werd bij diens geschilderde portret gefotografeerd -, en noemde de verklaring die hij inder tijd door zijn legaat op de Rijksdag van Neurenberg had laten afleggen 'een oecumenisch document'.

Hier ging de oecumenische geest niet zo ver dat ook de meer vrijzin-

Confrontatie op het Smakkelaarsveld van de ME met tegenstanders van het pausbezoek.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

nig protestantse kerkgenootschappen (doopsgezinden, Protestantenbond, remonstranten en quakers) aan de bijeenkomst deelnamen: ze hadden voor de uitnodiging bedankt. Organisator pater Hans van Munster noemde de sfeer in Paushuizen 'gespannen'.⁹ Een doodzenuwachtige dominee H. Huting, preses van de Nederlandse Hervormde Synode, sprak de paus aan met 'Geliefde broeder in Jezus Christus' en de oud-katholieke aartsbischof Teus Glazemaker noemde hem in zijn toespraak 'primus inter pares' (eerste onder gelijken), wat direct het voornaamste geschilpunt tussen beide kerken neerzette.

Bij de gebedsdienst in de Pieterskerk, de oudste en mooiste kerk van de stad, ontstond later enig gemor over het protocol. De voorgangers zaten allen in een rij, maar op het laatste moment was de stoel van de paus (die in het midden zat, maar niet op een verhoog) door mensen van de KRO-televisie een paar centimeter naar voren geschoven. Dat was de afspraak niet! 'Je ziet het: de roomsen zijn niet te vertrouwen', gaf iemand als commentaar. En het beleefde hoofdknikje naar de paus als gast en voornaamste voorganger - Glazemaker begon ermee toen hij naar de microfoon liep, dus de dominees moesten wel vol-

gen -, werd uitgelegd als een betuiging van onderdanigheid en een 'buigen onder het juk van Rome'. De samenkomst leverde geen concreet resultaat op, maar was wel een grote stap voorwaarts voor wie zich Voetius herinnerde, die in de 17e eeuw in de even verderop gelegen Domkerk de paus had betiteld als 'de Antichrist' en 'het Beest uit de afgrond'.¹⁰

Onbetwist dieptepunt

Die avond, toen de paus net was afgereisd naar Den Haag, brak er in Utrecht een stortbui los, zoals niemand die nog ooit had meegemaakt. Aan bijzondere natuurverschijnselen die samenvallen met belangrijke gebeurtenissen worden vaak de meest uiteenlopende conclusies verbonden. Hier kon maar één enkele slotsom worden getrokken: weerstanden van binnenuit, antipapisme van buitenaf en een algemene sociale onvrede hadden van dit bezoek een eclatante mislukking gemaakt. Binnen- en buitenlandse media stelden na afloop unaniem vast dat op geen van zijn 25 voorafgaande reizen de paus zo vijandig was ontvangen als in Nederland. Ook niet in het islamitische Turkije en het boedhistische Thailand. Met Utrecht als onbetwist dieptepunt.

Noten

- 1 De gang der gebeurtenissen schets ik aan de hand van mijn *Bedankt voor de bloemen. Johannes Paulus II en Nederland* (Tielt 2005), vooral hfdst. 4: Het bezoek (1985) 119-169. Het was dan wel de eerste keer dat een paus Utrecht bezocht, maar niet de eerste keer dat de Poolse priester Karol Wojtyła in de stad was. In de zomer van 1947 maakte hij met een vriend een studiereis door Nederland, waarbij hij ook Utrecht aandeed.
- 2 Mevr. Stael- Merkx (1926-2012) was vanaf de oprichting in 1985 tot 1992 voorzitter van de *Acht Mei Beweging*, een koepel van tegen de honderd katholieke verenigingen en bewegingen die vernieuwing nastreefden in het verlengde van die van de jaren zestig en zeventig. De AMB hief zichzelf op in 2003. De theologe Marieke Milder is verbonden aan de EUG, de oecumenische studentengemeente in Utrecht, die haar zondagsdiensten houdt in de Janskerk.
- 3 De letterlijke tekst, evenals die van de toespraken van de paus en anderen in: *Toespraken van Joannes Paulus II bij zijn bezoek aan Nederland* (Leusden/Utrecht 1985).
- 4 Opgenomen in: Mariska Vonk (red.), *De Utrechtse geschiedenis in meer dan 100 verhalen* (Amsterdam 2005) 285-289.
- 5 Ton Crijnen, *Kardinaal Ad Simonis. Kerkleider in de branding* (Nijmegen 2014) 314.
- 6 *NRC Handelsblad* van maandag 13 mei 1985.
- 7 De artikelen bij het pausbezoek zijn gebundeld in *Roomse Heisa* (Amsterdam 1985). 'De Nieuwe WA in Utrecht' stond ook in de krant van 13 mei 1985. De WA (*Weerafdeling*) was de paramilitaire afdeling van de NSB, gespecialiseerd in publieke provocaties en straatterror.
- 8 Deze aantallen zijn eveneens ontleend aan *NRC Handelsblad* van 13 mei 1985.
- 9 Ik interviewde Van Munster op 9 september 2004. Hij vertelde ook het hierna volgende verhaal over de vooruitgeschoven stoel. De franciscaan dr Hans van Munster (1925-2008) was ten tijde van het pausbezoek secretaris-generaal van de Nederlandse Bisschoppenconferentie. Hij bekleedde die functie van 1981-1991. Zie ook: E. de Jong, 'De liturgische vieringen tijdens het pausbezoek aan Nederland op 11-15 mei 1985', in: *Tijdschrift voor Liturgie* 70 (1986) 177-184.
- 10 Gisbertus Voetius, de kampioen van de gereformeerde orthodoxie en een van de *Founding Fathers* van de Utrechtse universiteit, werd ook wel 'Paus Gijs' en 'Papa Ultraiectinus' genoemd. Hij bestreed de roomse leer en de roomse praktijken waar hij ze maar tegenkwam.

Het skelet met de zandstenen epitaaf tijdens het vrij graven. De tekstrichting van het epitaaf ligt andersom ten opzichte van het erboven gelegen skelet.

Een geheimzinnige epitaaf van de Utrechtse Dom

Tijdens archeologisch onderzoek in 2013 kwam aan de voet van de Domtoren een rode zandsteen met gotische letters tevoorschijn. Het bleek om een 14e-eeuwse epitaaf of memoriesteen te gaan van ene Bertoldus Ponc. Bij nadere bestudering riep de steen echter steeds meer vragen op. Gaat het wel echt om het epitaaf van Ponc?

Eind vorig jaar was er veel angst over de uitbraak van Ebola in West-Afrika en de mogelijke verspreiding ervan over de rest van de wereld. Een misschien nog wel grotere angst moet er in Utrecht in de 19e eeuw hebben bestaan toen tijdens enkele grote cholera-epidemieën duizenden mensen in de Domstad stierven. De oorzaak voor het uitbreken van deze zeer besmettelijke ziekte was het gebrek aan hygiëne en dan vooral het ontbreken van schoon drinkwater. Om de Utrechters van zuiver drinkwater te voorzien, werd aan het eind van de 19e eeuw begonnen met de aanleg van een waterleidingnet.

De archeologen die in 2013 bezig waren met het onderzoek naar de skeletten ten oosten van de Domtoren zijn door de tientallen aanwezige kabels en leidingen maar nauwelijks zichtbaar.

Eén van de hoofdwaterleidingen werd in 1883 op het Domplein aangelegd en heeft daar 130 jaar gefunctioneerd. De dikke gietijzeren buis lag nog diagonaal door de laatste grote werkputten die archeoloog A.E. van Giffen in 1949 in het Domplein heeft gegraven. Hij kon er met veel kunst en vliegwerk omheen opgraven, maar om in 2014 het ondergrondse museum *DOMunder* te kunnen bouwen, moest de waterleiding worden verplaatst. Het nieuwe leidingstracé mocht zo min mogelijk archeologische waarden aantasten. Het grootste deel van de leidingsleuf kon in oude verstoringen worden aangelegd, zoals van een riool en eerdere opgravingen, maar dat ging niet overal. Het deel waarvoor archeologisch gezien in *terra incognita* moest worden gegraven, lag parallel aan de oostkant van de Domtoren. En zoals vaak, als er op het Domplein wordt gegraven, leverde het onderzoek bijzondere vondsten op.

Een skelet op een rode steen

Bij het graven van de nieuwe sleuf bleek dat daar in het verleden al heel veel kabels en leidingen waren gelegd. Het mag dan ook een klein wonder heten dat onder die wirwar van tientallen kabels en leidingen twee complete begravingen werden aangetroffen. Dat er hier graven lagen, is niet vreemd. In al die eeuwen dat er kerken op het Domplein hebben gestaan, zijn er honderden belangrijke en minder belangrijke mensen in kisten, sarcophagen of grafkelders in de ondergrond van het plein begraven, althans tot het in 1829 bij Koninklijk Besluit werd verboden.

Met een van deze begravingen was iets bijzonder aan de hand. De schedel lag namelijk op een vlak stuk natuursteen met een grootte van ongeveer 90 bij 42 centimeter en 13 centimeter dik. Bij het schoonborstelen ervan kwamen letters in gotisch schrift tevoorschijn. Een groot deel van de tekst ging echter schuil achter de schedel en de botten van de schouderpartij. Om de rest van de steen te kunnen zien, moest het skelet eerst geborgen worden, waarna de steen voor verder onderzoek naar binnen

Casper Staal

Oud-conservator Museum Catharijneconvent en oud-redacteur van dit tijdschrift.

Herre Wynia

Archeoloog bij de gemeente Utrecht, was o.a. betrokken bij de opgravingen voorafgaand aan de bouw van *DOMunder* op het Domplein.

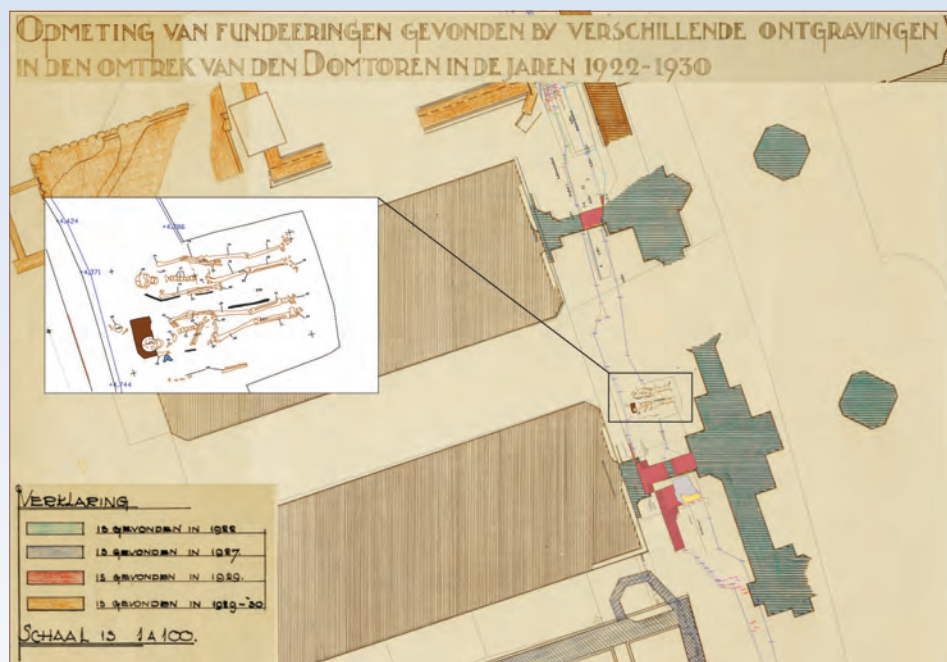
René de Kam

Historicus en coördinator publieksbereik van de Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht.

Alle foto's bij dit artikel zijn afkomstig van de afdeling erfgoed gemeente Utrecht tenzij anders aangegeven.

kon worden gebracht. Daar werden onder ideale omstandigheden de laatste restjes grond uit de letters verwijderd en werd de tekst in zijn geheel zichtbaar. Deze bleek in het Latijn te zijn opgesteld en luidt als volgt: *hic sepultus est bertoldus ponc vicarius huius ecclesiae qui obiit m ccc lxxxvii die veneris post epyphania pii.*

Vertaald: 'hier ligt begraven Bertoldus Ponc, vicarius van deze kerk, die stierf op de vrijdag na Driekoningen in 1397 [= 13 januari]'. Aan het einde van de tekst

De ligging van de twee skeletten die in 2013 zijn gevonden, ingetekend op een opgravingstekening uit 1930. De begravingen lagen dus ter plaatse van de vroegere doorgang onder de brugkapel die het gotische schip met de toren verbond. In de inzet is te zien hoe de steen van Ponc onder het hoofd van het meest zuidelijk gelegen skelet werd aangetroffen.

De steen en de begraafing lagen ter plaatse van de doorgang onder de brugkapel waaraan omstreeks 1484 is begonnen. De brugkapel, hier op een hedendaagse 3D-reconstructie, werd in 1495 in gebruik genomen.

staan nog drie tekens met een afkortingsstreepje daarboven. Het is nog niet duidelijk welk woord ze vormen, maar op grond van analogie zal het iets zijn als *ora pro eo*, oftewel: bid voor hem.

De tekst laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Het is een grafscript op een *memorietafel* of *epitaaf*, dat is opgericht ter nagedachtenis aan een persoon. Het epitaaf zou logischerwijs ooit in een muur van de Domkerk zijn aangebracht en Bertoldus Ponc, voor wie de steen dus bedoeld was, zal dicht in de buurt van de steen ter aarde zijn besteld.

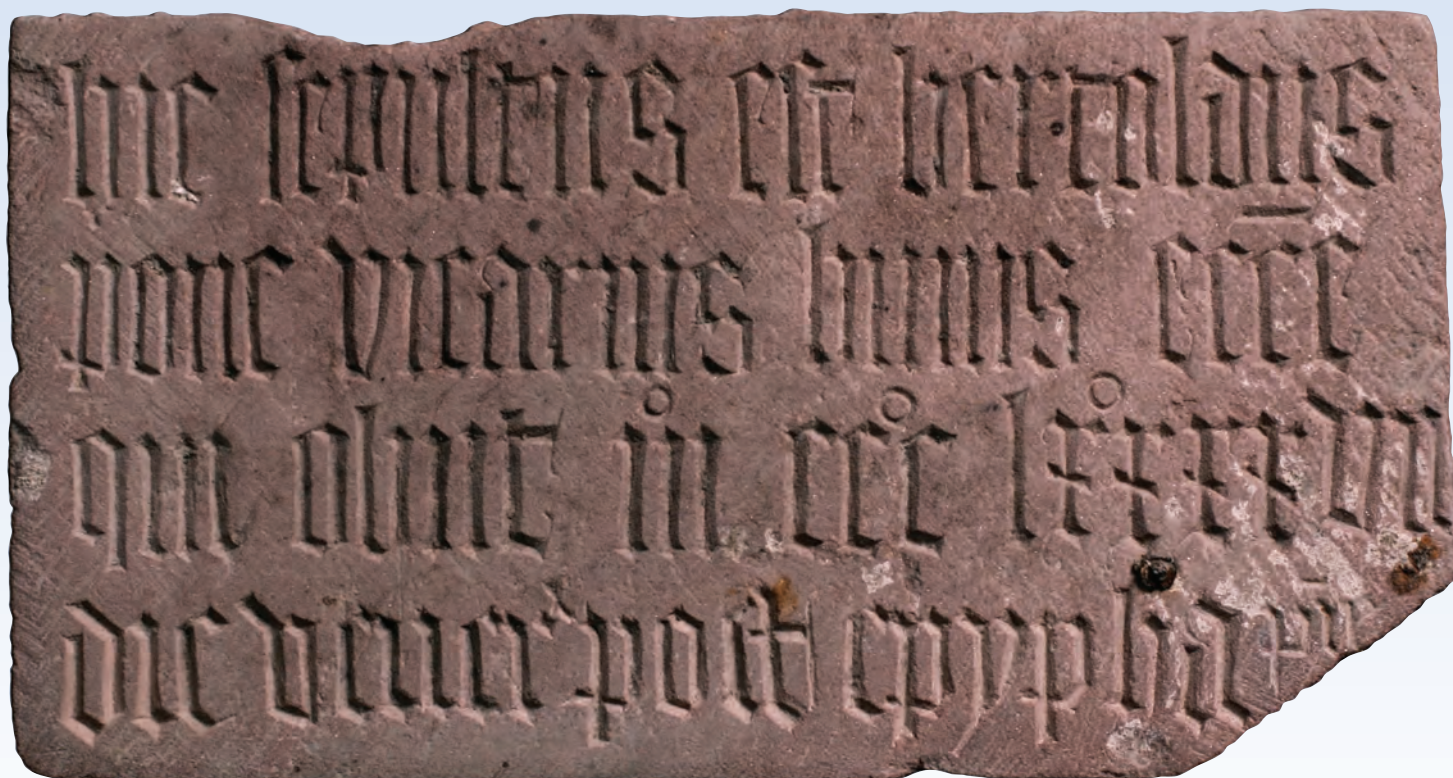
Wie was Bertoldus Ponc?

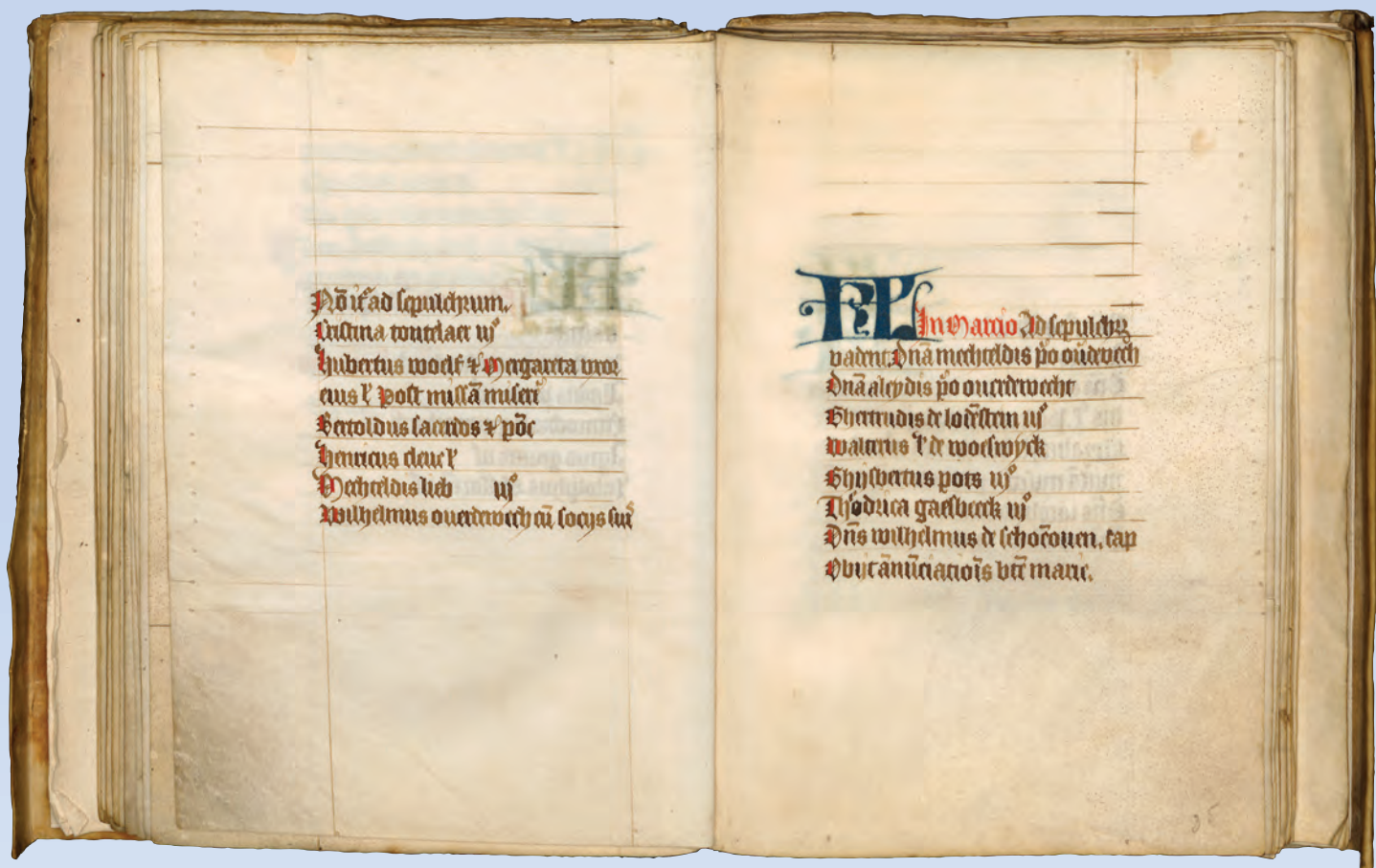
Door de combinatie van een niet veel voorkomende naam en de datum van overlijden kon er in de kerkelijke archieven gericht naar Bertoldus Ponc worden gezocht. Daarbij is zijn complete naam zeker op één plaats en mogelijk ook op een tweede gevonden. Zijn volledige naam komt voor in het *Necrologium* van het Vrouwenklooster in De Bilt voor de maand februari.¹ De paragraaf waarin zijn naam staat, begint met *Non itur ad sepulcrum. Bertoldus sacerdos [...] ponc*. Dat betekent dat Bertoldus Ponc door de nonnen in hun gebeden werd herdacht, maar dat ze niet naar zijn graf gingen om wijwater te spreken en de psalmen *De profundis* en *Miserere* te bidden. Dat zou overeenkomen

met het feit dat zijn epitaaf in Utrecht is gevonden en niet in de kerk van het Vrouwenklooster in De Bilt.

Ook in de oudst bewaard gebleven bouwrekeningen van de Dom uit 1395/1396 komt een zekere Bertoldus voor.² Omdat die naam in die tijd zeldzaam is, is het goed mogelijk dat het hier om 'onze' priester gaat. In de bouwrekeningen van het jaar 1395/1396 staat namelijk in de lijst van geestelijken die hulpwerkzaamheden hebben verricht ten behoeve van het zogeheten Portiuncula-aflaat³ een Dominus Bertoldus, *vicecuratus* in Herwynen. Een *vicecuratus* is een onderpastoor, oftewel een kapelaan. Herwijnen ligt op de Waaldijk in de Betuwe, maar in die tijd was het niet per se nodig dat een onderpastoor op zijn post verbleef. Hij kon ook de inkomsten van de post innen en elders verblijven, of zelfs meerdere functies hebben. Het is dus niet duidelijk hoe deze vermelding gelezen moet worden. Was Bertoldus in Utrecht en ging hij om deze aflaat te verkondigen en de gelden te innen naar Herwijnen? Of was hij aan de kerk van Herwijnen verbonden en zien we hem iets later in zijn leven verhuizen naar Utrecht om er *vicarius* in de

De voorzijde van het epitaaf. Opvallend is dat de letters door verschillende steenhouwers lijken te zijn uitgehouwen. Voor de derde en vierde regel is te weinig ruimte uitgemeten om alle letters keurig af te maken.

In het necrologium van het Vrouwenklooster uit De Bilt, dat omstreeks 1520 zal zijn samengesteld, staat bij de maand februari ook de naam van Bertoldus Ponc (links vierde regel van anderen).

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF VROUWENKLOOSTER VAN BENEDICTINESSEN TE DE BILT

Dom te worden om daarmee een volgende stap in zijn carrière binnen de katholieke kerk te kunnen zetten?

Bertoldus Ponc was dus vicarius, oftewel een lagere geestelijke die een altaar in een kerk bediende en op gezette tijden zielenmissen las, en mogelijk andere memoriediensten verzorgde. Dit deed hij voor één of meer specifiek genoemde overledenen ten behoeve van hun zielenheil. Aan de kapelanie of vicarie waren goederen verbonden, zoals landerijen en huizen waaruit de vicarius inkomsten trok voor zijn levensonderhoud.⁴ De vicarius is typisch een functionaris die als tussenstap diende binnen de hiërarchie van de toenmalige katholieke kerk.

Geheimzinnig skelet

In archivalische bronnen is dus wel wat terug te vinden over Bertoldus Ponc en wat hij deed. We zouden een nog completer beeld van hem krijgen, als zou blijken dat het skelet dat op het epitaaf lag van hem was. Een fysisch antropoloog kan namelijk veel informatie over geslacht, leeftijd, levensomstandigheden, ziekten of zelfs de doodsoorzaak uit de botten afleiden. Door de combinatie van de steen en het ske-

let werd even gedacht dat de botten een mogelijke herbegraving betroffen van de overblijfselen van vicarius Ponc, maar aangezien het skelet volledig in verband is gevonden, lijkt een herbegraving niet aan de orde. In dat geval waren de botten in de kist door elkaar komen te liggen.

Op het epitaaf is op tenminste drie plaatsen een beetje roest of zelfs nog een stukje verroest ijzer te zien. Dat zijn de resten van de nagels van de doodskist die voor een deel op de steen heeft gestaan. Het is onlogisch om een epitaaf diep onder de grond en onder een kist te begraven. Daarbij komt dat de tekstrichting van de epitaaf ten opzichte van het daarboven gelegen skelet verkeerd om lag, wat een directe relatie tussen skelet en steen nog onwaarschijnlijker maakt. Dat geldt ook voor de datering op het epitaaf (1397) en de plaats waar de begraving is gevonden, namelijk in de onderdoorgang die pas na 1484 met de bouw van de westgevel van de gotische Dom tussen de kerk en de toren is ontstaan. Gezien de geschatte omvang van de

insteek van de fundering en de ruimte die bij de begraving nodig was, kan het haast niet anders dan dat de begraving ná 1484 moet hebben plaatsgevonden. Mocht de begraving vóór dat jaar hebben plaatsgehad, dan zouden delen van het skelet bij de bouw van de westmuur van de Domkerk hoogstwaarschijnlijk zijn beschadigd. Gezien de plaats waar hij lag, is de steen in ieder geval in de grond terechtgekomen vóórdat de begraving plaatsvond.

Hergebruikt zandsteen

Het epitaaf is gemaakt van rode zandsteen, een steensoort die in Utrecht voor- namelijk is gebruikt bij de bouw van de romaanse Dom van Adelbold in het begin van de 11e eeuw. Aangenomen wordt dat rode zandsteen na 1200 niet meer werd geïmporteerd; dat betekent dat het epitaaf waarschijnlijk uit hergebruikt zandsteen is vervaardigd, iets waar de vorm met een afgeschuinde hoek ook naar lijkt te verwijzen. Dat de steen inderdaad ooit ergens ingemetseld heeft gezeten, bewij-

De zijkant van de steen met de lagere randslag en het hogere middengedeelte dat is bewerkt met een puntbeitel. Normaal gesproken is dit slechts een tussenfase in de steenbewerking en niet het eindpunt, zoals hier het geval is geweest.

zen de mortelresten aan de voorzijde en aan de achterkant. Omdat het oppervlak voorafgaand aan het inbeitelen van de tekst glad is gemaakt, is de mortel aan de voorzijde alleen in de diepste delen van een paar oneffenheden bewaard gebleven. Aangezien de tekst van het epitaaf volgens de tekst zelf uit 1397 lijkt te dateren, zal hij gemaakt zijn van een steen afkomstig uit een van de toen al afgebroken delen van de romaanse Dom. Dat zou de Maartens-toren, oftewel de voorloper van de Dom-toren, kunnen zijn, of de noordelijke galerij die ooit naar het keizerlijk paleis Lofen liep maar in die tijd al verdwenen was. Ook is het mogelijk dat de steen uit het koor afkomstig was, dat aan het eind van de 14e eeuw al was gesloopt om plaats te maken voor het gotische koor.

Samen met enkele (natuursteen)specialisten zijn de bewerkingssporen op de steen goed bestudeerd om tot een mogelijke volgorde in de bewerkingsstadia te komen.⁵ Hoe verder dat onderzoek echter vorderde, hoe meer het vragen opriep. De vlakken op de zijkanten zijn bewerkt, nadat de steen van de oorspronkelijke plek was weggehaald. Dat kan alleen als de steen aanvankelijk groter is geweest. De zijkanten zijn rondom voorzien van een zogeheten randslag die met een smalle platte beitel is aangebracht, waarna met een puntijzer de resterende steen in het midden van het vlak is weggekapt. Dat is een gangbare methode om een plat vlak aan een ruw blok steen te hakken. De randslag geeft namelijk de hoogte aan van het te maken vlak waardoor de steenhouwer met een lat steeds kan controleren of hij al op de goede

hoogte is. Als het werk met de puntbeitel is gedaan, moet het vlak verder worden geëgaliseerd met andere gereedschappen, zoals een tandijzer of een bouchardehamer, om vervolgens als laatste te worden afgewerkt met een vlakke brede beitel.⁶ Merkwaardig genoeg is het werk aan het epitaaf van Ponc gestopt na de bewerking met een puntijzer. Het blok steen was daardoor te groot om te verwerken in een muur of iets dergelijks. Daarbij komt dat de genoemde randslag ook bepalend is voor de breedte van de voeg. Omdat de steen van Ponc op de zijkanten in het midden dus veel hoger is dan de randslag, zou dit blok een hele brede voeg krijgen, als hij werd ingemetseld. En dat was erg ongebruikelijk in die tijd. Samen met het ontbreken van mortelresten op de zijkanten wijst alles erop dat het epitaaf dus nooit als zodanig is ingemetseld geweest. Overigens moet de toegepaste bewerking met de puntbeitel veel eerder in de late 15e of 16e eeuw worden geplaatst dan in de 14e waar het op de steen aanwezige jaartal 1397 naar lijkt te verwijzen.

Meerdere handen

Tijdens het onderzoek naar de bewerking van de steen kwamen nog meer opmerkelijke zaken aan het licht. Bij het uithouwen van de tekst zijn geen kraslijnen uitgezet om de letters mooi horizontaal te kunnen houden. Mede daardoor zijn, hoewel de beeldhouwer precies wist hoeveel ruimte hij had, niet alle letters en regels op de goede plaats terechtgekomen. De letters van de eerste twee regels zijn nog regelmatig en vallen nog binnen het door een randslag ontstane omlijsting. In de derde

regel zijn de letters echter iets anders vormgegeven en is de ruimte tussen de woorden groter dan bij de eerste twee regels. Het lijkt daardoor wel of de derde regel door een andere hand is gehouwen. Door (te) veel ruimte tussen de woorden te nemen komt deze steenhouwer aan het eind van de derde regel ruimte tekort, waarop de laatste letters van de datering wat worden weggepropt.

De laatste regel wijkt sterk af van de drie daarboven gehouwen regels. De letters zijn onregelmatig van vorm en afmeting, de hoek waarin de beitel de letters heeft uitgehouden is duidelijk anders en de woorden staan niet op één lijn. En net als bij de derde regel is er niet voldoende rekening gehouden met de beschikbare ruimte en oogt deze zin afgeraffeld.

De verschillen tussen de regels en letters duiden erop dat meerdere personen aan de tekst hebben gewerkt, waarbij bovendien niet een van te voren uitgewerkt ontwerp is gevolgd. Dit roept, samen met de eerdere constatering dat het epitaaf waarschijnlijk nooit in een muur gemetseld is geweest, de vraag op of de memoriesteen wel ooit echt gebruikt is. Dat wordt nog eens versterkt door iets dat op de achterkant van de steen is aangetroffen.

In de achterkant van het epitaaf, die overigens niet zo glad is afgewerkt als de voorkant, is zorgvuldig een figuur uitgehouden. Ook hier geldt dat het in ieder geval na het primaire gebruik moet zijn aangebracht, omdat het duidelijk dwars door de mortelresten is heen gehakt. De figuur doet sterk denken aan bekende 14e-eeuwse afbeeldingen van Maria en Johannes de evangelist onder aan het kruis, zoals die te vinden zijn op triomfbogen, doksalen en in de edelsmeedkunst. De

uitgehouden figuur is opvallend gedetailleerd, zelfs het bordje met de letters *INRI* is in de rode zandsteen uitgehouden. Van het ingehakte kruisje zijn de randen afgewerkt, de binnenzijde lijkt niet afgemaakt.

Een steen om te oefenen?

Het is niet duidelijk waarom de afbeelding in de achterkant van de steen is gehakt. Dat het niet helemaal is afgemaakt en ook nog op de achterkant staat, zou er op kunnen wijzen dat het om een proef of oefening van een steenhouwer gaat. Dit zou ook een goede verklaring kunnen zijn voor de verschillende handen die aan de tekst op de voorkant hebben gewerkt en voor het niet afwerken van de zijkanen. Is deze epitaaf van Bertoldus Ponc misschien gebruikt voor het oefenen van verschillende (leerling)stenhouwers? Heeft de meesterstenhouwer het 'echte' grafschrift gemaakt en mochten zijn leerlingen oefenen op een stuk steen dat nog ergens in de werkplaats lag? Of is pas in de 15e of 16e eeuw het toen al oude epitaaf van Bertoldus als voorbeeld gebruikt voor deze oefenstein? Het zou een goede verklaring zijn voor de veel merkwaardige, deels uit verschillende tijden afkomstige bewerkingsporen die tijdens het onderzoek naar voren kwamen. Maar waarom is de steen dan ooit in de onderdoorgang naast de Domtoren begraven? Was de steen niet meer her te gebruiken, zoals bij de bouw van de gotische Dom met andere relatief dunne stukken rode zandsteen wel het geval was? En waarom stond op de steen een kist? Het zijn vragen die vooralsnog onbeantwoord blijven. De geheimzinnige steen is te zien in DOMunder, samen met het skelet dat daar in 2013 bij is aangetroffen.

Natuursteenexpert Timo Nijland onderzoekt met een loep de achterkant van de steen op mortelresten. De daar uitgehouden figuur met Maria en Johannes de evangelist is goed zichtbaar.

Noten

- 1 Zie *Register bevattende het necrologium en teksten betreffende de verering van St. Wilgefortis*, HUA, Vrouwenklooster van Benedictinessen te De Bilt, toegang 1005.4, inv. nr. 28, blad 38.
- 2 N.B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*. Tweede deel, eerste stuk ('s-Gravenhage 1946) 45.
- 3 De portiuncula-aflaat is een populaire aflaat die ook in ons land nog tot ver in de 20e eeuw bestond. Blijkbaar is zij ook te verdienen in het middeleeuwse bisdom Utrecht. In de Domrekening van 1395/1396 staat: *Item pro pergamento et scriptura indulgenciarum ecclesiae beate Marie de Angelis, ut ex inde indulgentie [nostre publicentur]*. Vertaling: 'Idem voor perkament en schrijfgerei voor de aflaten van de kerk Maria van de Engelen, opdat vandaaruit (zo) onze aflaat gepubliceerd worde.' De kerk van Maria de Angelis ligt even buiten Assisi (Italië). Paus Honorius III (1216-1227) stelde deze aflaat in.
- 4 Frans Rikhof. 'Kapelanieën in de middeleeuwse Utrechtse Dom' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 2006, 43-82, aldaar 49.
- 5 Met dank aan Robert Hoegen, Jan van de Hoeve, Frans Kipp, Timo Nijland en Hendrik Jan Tolboom.
- 6 Zie voor dergelijke natuursteenbewerkingen een filmpje van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: <http://www.youtube.com/watch?v=DkO576aU468>.

Boeiend overzichtswerk Utrechts universitair verzet

Het verzet van studenten, medewerkers en hoogleraren van de Utrechtse universiteit tegen de Duitse bezetter kende tijdens de Tweede Wereldoorlog vele gedaanten. Een goed gedocumenteerd standaardwerk biedt nu voor het eerst een totaaloverzicht daarvan.

Over de Utrechtse Universiteit in oorlogstijd bestond tot voor kort slechts één monografie, *De Utrechtse Universiteit tijdens de Duitse bezetting* door Sander van Walsum uit 1995. Wel zijn er verschillende andere boeken over de universiteit of de stad Utrecht die aandacht besteden aan dit onderwerp. Met het verschijnen van *Het Utrechtse universitaire verzet, 1940-1945. 'Heb je Kafka gelezen?'* wordt hieraan een belangwekkende publi-

catie toegevoegd. Frits Broeyer geeft in dit boek een uitvoerige en gedegen beschrijving van het verzet van de studenten, medewerkers en hoogleraren aan de Utrechtse Universiteit tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Het tweede deel van de titel - 'Heb je Kafka gelezen?' - roept op het eerste gezicht wat vragen op. In de inleiding verschaft Broeyer toelichting: met deze vraag testte Geert Lubberhuizen (de latere uitgever) de kennis van een aspirant-lid van het Utrechtsch Studenten Corps tijdens de clandestiene groentijd in 1941. Iets van de angst-aanjagende sfeer van de oorlogsjaren wordt in deze vraag voelbaar.

Vele vormen van verzet

De laatste tien jaar publiceerde Broeyer, die tot 2004 aan de Universiteit Utrecht was verbonden als hoofddocent kerkgeschiedenis, al verschillende artikelen over dit onderwerp. Ook werkte hij in 2006 mee aan de totstandkoming van de webpresentatie 'Letters laten zich niet knechten', die hij voor de Universiteitsbibliotheek van Utrecht heeft gemaakt (nog steeds toegankelijk via <http://verzet.library.uu.nl>). Met zijn nieuwe, bijna vijfhonderd pagina's tellende boek, wil hij de lezer een meer omvattend overzicht van de materie geven.

In meer dan twintig hoofdstukken wordt de tijdspanne tussen de algemene mobilisatie en de bevrijding behandeld. Hierna volgen nog hoofdstukken over herstel en zuivering, over de balans van het verzet en een slotbe-

schouwing. Hoewel de grote lijn van het boek chronologisch is, bevat het ook enkele thematische hoofdstukken. Naast heel veel literatuur- en archiefonderzoek - het boek telt bijna 1.500 noten - heeft Frits Broeyer talrijke gesprekken gevoerd met vele direct betrokkenen, soms ook met familieleden. Dit maakt dat het boek een heel direct maar ook menselijk beeld geeft van de vele vormen van verzet tegen de bezetter. Tegelijk laat het scherp zien op welke wijze de bezettende macht dit verzet opwekte. Ook de opstelling van de curatoren, de rector en veel hoogleraren bij maatregelen van de bezetter of het landsbestuur in Den Haag leidde vaak tot verbittering onder de studenten, al waren de motieven van de universitaire bestuurders niet altijd verwerpelijk.

Aanslag studentenadministratie

Aan de hand van mondelinge en schriftelijke getuigenverklaringen beschrijft Broeyer tientallen kleine en grote verzetsdaden. Soms spreken die elkaar tegen, zoals bij de getuigenissen over de vernietiging van de administratiekaarten van de studentenadministratie in het Academiegebouw in de nacht van 12 op 13 december 1942. Een studente had zich de avond daarvoor verstopt in een bezemkast en zich laten insluiten. Om middernacht opende zij de buitendeur en liet vier medestudenten binnen. Met de weggepakte sleutels van de conciërge openden zij de ruimte met de kaartenbakken. Onder de indringers waren twee scheikundestudenten die beweerden dat de kaarten het best zouden branden door ze tot propen te vervormen. Uren waren ze hiermee bezig geweest. Omstreeks 4 uur zetten zij een raam open en ontstaken de hoopjes doorslagpapier die zij over de ruimte hebben verspreid: de gehele registratie van 1936 tot 1943 werd zo vernietigd. Achteraf dringt het besef

Boekbespreking

Frits Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet, 1940-1945. 'Heb je Kafka gelezen?'*
Utrecht: Matrijs, 2014. 488 pagina's. ISBN 978 90 5345 479 4. € 29,50.

JanHein Heimel

Gepensioneerd schoolleider en -bestuurder en auteur van diverse publicaties, meest over de geschiedenis van Zeist.

medische faculteit worden tien pagina's besteed, aan die van de juridische faculteit echter slechts anderhalve bladzijde, ofschoon ook daar sprake was van de nodige problematiek. Meer dan in de eerdere hoofdstukken maken we hier kennis met het persoonlijke oordeel van de auteur. Soms gaat hij daarin wat ver. Zo is de bewering dat beklaagden ruimschoots de kans kregen zich te verdedigen, zeker niet voor allen van toepassing. Een voorbeeld hiervan biedt de uiteindelijk eervol ontslagen veterinaire hoogleraar Klarenbeek, die geen kennis mocht nemen van het dossier met de gronden voor zijn ontslag en evenmin de mogelijkheid kreeg daartegen in beroep te gaan. Overigens stelt Broeyer zich in zijn slotbeschouwing veel genuanceerder op.

Morele dilemma's

Het boek is mooi uitgegeven en is voorzien van talrijke passende illustraties. Het opent met een zeer leeswaardig Ten geleide van Leen Dorsman, hoogleraar universiteitsgeschiedenis in Utrecht, dat in kort bestek de morele dilemma's van een universiteit in oorlogstijd behandelt. Een zeer uitgebreid namenregister en register van geografische namen maken het boek compleet. Al met al een indrukwekkende publicatie, waarin het Utrechtse universitaire verzet op een mooie en indringende wijze wordt beschreven. Daarmee krijgt dit onderwerp na zeventig jaar eindelijk de aandacht die het verdient en doet dit boek recht aan de velen die grote offers gebracht hebben.

Kranslegging op 18 september 1950 door de rector (E.J. Verloep) van het Utrechtsch Studenten Corps bij het zojuist onthulde gedenkteken in het Academieggebouw voor de tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen studenten van de Rijksuniversiteit Utrecht.

□ FOTO PERSFOTOBUREAU 'T STICHT / SPAARNESTAD PHOTO | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

door welke rampzalige gevolgen het Academieggebouw hadden kunnen treffen. Over de vraag of het verbranden van deze kaarten een vooropgezet plan was, lopen de verklaringen van de betrokkenen echter uiteen.

Herstel en zuivering

Het is jammer dat de uitvoerige, goed gedocumenteerde beschrijving van het Utrechtse studentenverzet die Broeyer in dit boek geeft, niet terug te vinden is in het voorlaatste hoofd-

stuk over 'Herstel en Zuivering'. Weliswaar zijn hier veel verwijzingen te vinden naar de verhooren van de *Commissie tot Herstel en Zuivering van de Rijksuniversiteit te Utrecht*, maar de totstandkoming van deze commissie en haar werkwijze had wel wat meer aandacht verdiend. Dit geldt bijvoorbeeld voor de rol van het zogenaamde Studenten Contact, die volgens sommigen een te grote invloed zou hebben gehad op het oordeel van de commissie. Aan de zuivering van de

Achterzijde van het kazuifel met de twee wapenschilden. Rechts het wapenschild van David van Bourgondië en links een gekwartierd wapenschild met in het eerste en derde kwartier nogmaals het wapen van David van Bourgondië en in het tweede en vierde kwartier het wapen van het bisdom Utrecht. Beide wapenschilden zijn geplaatst tussen twee tondeldozen (onderdeel van het gouden vierstel van David van Bourgondië), Noordelijke Nederlanden, Utrecht, ca. 1450-1500 (basisstof: Italië, 15e eeuw).

□ LUIK, CATHÉDRALE ST. PAUL

Tot en met 16 augustus is in Museum Catharijneconvent de tentoonstelling 'Het geheim van de Middeleeuwen in gouddraad en zijde' te zien. Liturgische gewaden zijn in de middeleeuwen bijzonder waardevol, met name als gevolg van het gebruikte materiaal, maar ook vanwege de gemaakte arbeidskosten en artistieke kwaliteit. Veel van de tentoongestelde objecten hebben een Utrechtse opdrachtgever of vervaardiger.

Kleren maken de man

Utrechtse borduurkunst uit de late middeleeuwen

Liturgische gewaden, ofwel paramenten, waren een vast onderdeel van de katholieke eredienst. In de middeleeuwen, maar ook in de eeuwen daarna, droegen geestelijken tijdens de mis speciale gewaden. Deze vormden een eerbetoon aan God en gaven de voorganger aanzien, want zoals de humanist Desiderius Erasmus (Rotterdam 1469 - Bazel 1536) al benadrukte: *Vestis virum facit* ofwel 'Kleren maken de man'. Ging het gewone volk in deze tijd over het algemeen gekleed in kleurloze en grauwe kleding; een deel van de geestelijkheid (en ook de adel) droeg kleurrijke gewaden van kostbaar met gouddraad doorweven fluwelen stoffen. Het zogenaamde goudbrokaat, dat de basis vormde van de meeste laatmiddeleeuwse paramenten, werd geïmporteerd, veelal uit Italië. In de Nederlanden werd er vervolgens een gewaad van gemaakt, dat werd voorzien van geborduurde applicaties van gespecialiseerde - eveneens uit de Nederlanden afkomstige - vakmensen, zoals de

Utrechtse borduurwerkers Jacob Boterman en Jacob van Malborch (werkzaam van ca. 1500-1525). Hoewel uit archiefdocumenten enkele borduurders uit verschillende Noord-Nederlandse borduurcentra bij naam bekend zijn, is slechts in het geval van Jacob van Malborch een relatie te leggen met bewaard gebleven borduurwerk.

Gouden vierstel

Inventarissen van kerken noemen vaak als eerste (vóór schilderijen, beelden en vaatwerk) de aanwezige paramenten.¹ Onderzoek door Bram van den Hoven van Genderen toont aan dat paramenten tot het meest kostbare bezit van de kerk behoorden. Zo bedroegen de totale kosten van de gewaden die tussen 1500 en 1509 werden aangeschaft door het Utrechtse Kapittel van Oudmunster 4.651 pond (f 5.232,-). Dit was duurder dan de gehele verbouwing van het koor aan het einde van de 15e eeuw en drie keer zo duur als het nieuwe

Mouwstuk met Catharina (detail van dalmatiek uit het gouden vierstel van David van Bourgondië), Jacob van Malborch, 1504 (basisstof: Italië, ca. 1500).

□ FOTO RUBEN DE HEER | UTRECHT, MUSEUM CATHARIJNECONVENT

orgel dat tussen 1521 en 1523 werd gebouwd. De Domkerk schafte in 1566 een 'geborduurd tapijt' of 'gouden kleed' aan dat maar liefst 2,6 maal het jaarsalaris van een timmerman en zelfs 6,3 maal dat van een ongeschoolde arbeider betrof. Het moge duidelijk zijn: het waren de allerrijksten die gewaden schonken aan de kerk. David van Bourgondië, bisschop van Utrecht van 1456 tot 1496, spande de kroon. Hij schonk liturgische gewaden aan de Dom, de Sint-Marie en de Sint-Jan in Utrecht, maar ook aan de Janskerk in Wijk bij Duurstede en de Lebuïnuskerk te Deventer. Bovendien liet hij voor de kapel van zijn kasteel Duurstede te Wijk bij Duurstede een rijke inventaris van paramenten aanleggen. Zeer bijzonder is dat het zogenaamde gouden vierstel van David van Bourgondië (een liturgische set bestaande uit een koorkap, kazuifel en twee dalmatieken) als complete set bewaard is gebleven en voor de periode van de tentoonstelling weer in Utrecht is verenigd.² Het vierstel was oor-

Verklarende woordenlijst

Aurifries: baan of strook van veelal kostbaar borduurwerk, waarmee vooral in de Middeleeuwen de kazuifels, dalmatieken en koorkappen zijn versierd.

Dalmatiek: bovenkleed in de liturgische kleur van de dag, met rechthoekig voor- en achterpand en halve mouwen die aan de onderkant open zijn. Wordt door de diaken tijdens de heilige mis gedragen.

Gaffelkruis: borduursel aangebracht op een kazuifel, in de vorm van een kruis met opwaartse armen.

Kazuifel: liturgisch gewaad. Bovenkleed voor priester en bisschop bij de viering van de eucharistie. Het heeft de liturgische kleur van de dag.

Koorkap: halfronde, cape-vormige mantel in de liturgische kleur van de dag, aan de hals gesloten met een koorkapsluiting en aan de achterzijde voorzien van het koorkapschild. Gedragen door priesters in de koorkbanken of in de kooruimte.

Manipel: smal langwerpige, aan de uiteinden verbrede band in de liturgische kleur van de dag, vervaardigd uit dezelfde stof als het kazuifel en de stola. Werd in het verleden door de priester (diaken en subdiaken) over de linkerarm gedragen. Voorzien van drie kruisjes, soms van één.

Passementen: borduurwerk (in deze context: ter decoratie van paramenten).

Stola: liturgisch kledingstuk, toebehoren bij het kazuifel en veelal uit dezelfde stof vervaardigd. Lange ca. 8 cm. brede en ruim 200 cm. lange band in de liturgische kleur van de dag. Over de albe gedragen, om de nek en aan de voorzijde van het lichaam ahangend.

Vierstel: bij elkaar horend stel van liturgische gewaden kazuifel, dalmatiek, tuniek en koorkap. Werd gedragen in een heilige mis met vier heren (assisterende priester, priester-voorganger, diaken en subdiaken). Vaak ontbreekt het onderscheid tussen een dalmatiek en tuniek, en spreekt men van een kazuifel, twee dalmatieken en een koorkap.

spronkelijk bestemd voor de Utrechtse Sint-Jan. De koorkap en dalmatieken zijn nu nog steeds in bezit van het Metropoolitaan Kapittel van de oudkatholieke kerk in Utrecht en werden in 1972 als bruikleen overgedragen aan het Oud-Katholiek Museum, nu onderdeel van Museum Catharijneconvent. Het kazuifel is mogelijk al sinds de 18e eeuw (of eerder) in de collectie van de Cathédrale St. Paul in Luik (zie foto op pagina 50). Het is vrijwel zeker dat het kazuifel bij de andere onderdelen van het vierstel behoorde. Het Italiaanse goudbrokaat dat als basisstof werd gebruikt, is immers hetzelfde als die van de koorkap. Op de achterzijde van het kazuifel zijn twee geborduurde wapenschilden aangebracht, die verwijzen naar David van Bourgondië en het bisdom Utrecht. Ze zijn geflankeerd door twee tondeldozen, symbolen van het Bourgondische huis. Daarnaast is Davids devies 'Altyt bereit', boven twee tondeldozen, aan de bovenzijde van het gaffelkruis op de voorzijde van het kazuifel geborduurd.

Detail van het gaffelkruis met de Aanbidding van de koningen op de achterzijde van het kazuifel van het Utrechtse bijlhouwers- of timmermansgilde, Jacob van Malborch?, gedateerd 1509 (basisstof: Italië, laatste kwart 15e eeuw).

□ KEULEN, MUSEUM SCHNÜTGEN

Op de dalmatieken zijn nogmaals de wapenschilden van David van Bourgondië en het bisdom Utrecht te herkennen, ook hier geflankeerd door twee tondeldozen.

In de inventaris van de Janskerk, opgemaakt op 23 januari 1501, staat beschreven (vertaald uit het Latijn): 'Item drie nieuwe kappen van rood brokaat, één als geschenk van Heer David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, en de andere twee gekocht door het kapittel. Item een kazuifel van dezelfde stof als bovengenoemde kap van Heer David met zijn wapens een stola en een manipel. Item goudomweven boorden met 32 figuren om er twee dalmatieken mee te maken die beantwoorden aan bovengenoemd kazuifel en vier passementen voor dezelfde dalmatieken.' Dit laatste is later doorgestreept en in de marge staat bijgeschreven: 'In plaats hiervan twee gouden dalmatieken met de wapenschilden van David en de bovengenoemde boorden.'

Deze omschrijving komt exact overeen met de overgeleverde gewaden. Het kazuifel en de koorkap werden als eerste vervaardigd, vóór 1501, samen met de geborduurde sierstroken, aurifriezen ('boorden') met 32 heiligenfiguren, bestemd voor de later te maken dalmatieken. Over deze dalmatieken worden we ook geïnformeerd in de archieven. In 1504 gaf kerkmeester Jacobus van Driebergen ruim f 412,- uit voor de goudbrokaten basistof en enkele extra borduursels, zijden franje en kwasten. De opdracht voor het additionele borduurwerk ging naar de Utrechtse borduurwerker Jacob van Malborch, die f 40,- ontving voor vier extra brede geborduurde mouwstukken met acht heiligenfiguren, bestemd voor de dalmatieken (foto op pagina 51). Deze borduursels zijn als enige met zekerheid aan een specifieke borduurwerker toe te schrijven en zijn mede hierdoor uniek.

Bidden voor het zielenheil

Met het schenken van paramenten aan een kerk of klooster kon men een plaats in de hemel veilig stellen. Als dank werd er immers door geestelijken gebeden voor het zielenheil van de schenker. Hiermee vervulden gewaden tevens de functie van memoriestuk. Het waren echter niet alleen geestelijken die paramenten schonken, ook hertogen en ambachtsgilden tastten diep in de buidel. Zo werden op het geborduurde gaffelkruis met de *Aanbidding van de koningen* op het kazuifel in het Schnütgen Museum in Keulen de wapenschilden van het Utrechtse bijlhouwers- of timmerliedengilde aangebracht (foto deze pagina). Aan de onderrand van de aanbiddingsscène is tevens een datering aangebracht '1509'. Deze informatie maakt het kazuifel extra bijzonder. Slechts sporadisch is een liturgisch gewaad zo specifiek te lokaliseren en te dateren. Bovendien is het borduurwerk in stijl en techniek zeer vergelijkbaar met de geborduurde mouwstukken van de dalmatieken van het gouden vierstel van David van Bourgondië. Vandaar dat ook dit borduurwerk in het Utrechts borduuratelier van Jacob van Malborch kan worden gesitueerd. De Utrechtse herkomst van het kazuifel in Keulen wordt tevens bevestigd door een los borduurfragment van een gaffelkruis in Museum Catharijneconvent, die dezelfde voorstelling toont als het genoemde gewaad. Evenals in de schilder- en miniatuurkunst werd bij de borduurkunst gebruik gemaakt van een cartons of carta's om voorstellin-

gen of figuren over te brengen of met andere woorden: te kopiëren. Zo komen de contourlijnen van de figuren in de *Aanbidding van de koningen* op beide borduurwerken exact overeen. Alleen de wapenschilden werden aangepast. Op het losse borduurfragment zijn de wapens van de Utrechtse opdrachtgevers Zweder van Voorn en Hadewig (of Haze) van der Mey aangebracht.

Van Voorn († 1473) bezat de ridderhofstad Voorn bij Utrecht, en Haze van der Mey († voor 1497) was afkomstig van het Huis ter Mey bij kasteel de Haar. Hun dochter, Elisabeth van Voorn, heeft het kazuifel, waartoe het gaffelkruis oorspronkelijk behoorde, waarschijnlijk in 1508 aan het klooster Mariëndaal bij Zuilen geschonken ter gelegenheid van haar intrede. Zij was daar van 1527 tot haar dood in 1541 abdis. Gezien de overeenkomstige compositie en borduurtechnieken, en de Utrechtse herkomst van de opdrachtgevers, werd ook dit borduurwerk zeer waarschijnlijk vervaardigd in het borduuratelier van Jacob van Malborch.

‘Schilders met naald’

Op basis van archiefdocumenten weten we dat niet de borduurwerkers, maar vaak schilders verantwoordelijk waren voor het ontwerp van de voorstellingen op borduurwerken. Maar wie de ontwerpen maakte voor de borduurwerker Jacob van Malborch is onbekend. Waren het misschien de Utrechtse Ernst van Schayck, die tevens het geschilderde retabel voor het hoogaltaar van de Domkerk vervaardigde, of zijn verwant Evert van Schayck? Beiden kunstenaars worden in de Utrechtse archieven genoemd als ontwerpers voor borduurwerk, maar helaas is het onbekend om welke stukken het hier gaat.

In de tentoonstelling wordt op basis van stilistische overeenkomsten een relatie gelegd tussen bestaand borduurwerk en het geschilderde werk van onder meer de Meester van Alkmaar (werkzaam ca. 1490-1510) en Jacob Cornelisz van Oostanen (ca. 1475-1533), die werkzaam was in Amsterdam, evenals Utrecht een belangrijk centrum voor de borduurkunst. Hier wordt duidelijk dat borduurwerkers met recht ‘acupictores’ worden genoemd, ofwel ‘schilders met naald’. Evenals de gelovigen in de late middeleeuwen, worden wij ook nu nog geïmponeerd door de pracht en praal van de laat-middeleeuwse paramenten.

Detail van aurifries met heilige Agatha op dalmatiek, Amsterdam, naar ontwerp van Jacob Cornelisz, ca. 1520-1525 (bassistof: Italië, begin 16e eeuw).

□ FOTO RUBEN DE HEER | UTRECHT, MUSEUM CATHARINECONVENT

Noten

- 1 Dit artikel is grotendeels gebaseerd op: M. Leeftang en C.J.F. van Schooten (red.), *Middeleeuwse borduurkunst uit de Nederlanden*, Zwolle/ Utrecht 2015, en met name het essay ‘Gewaden op papier. Kerkelijke textilia in Utrechtse archiefstukken’ van Bram van den Hoven van Genderen. Deze publicatie is verschenen bij de tentoonstelling *Het geheim van de Middeleeuwen in gouddraad en zijde* en bevat bijdragen van Richard de Beer, Henri Defoer, Annabel Dijkema, Esther van Duijn, Emmy de Groot, Bram van den Hoven van Genderen, Micha Leeftang, Aleth Lorne, René Lugtigheid, Ulrike Müllners, Lieke Smits en Casper Staal.
- 2 De Beer, cat. nr. 47 in Leeftang en Van Schoten 2015.
- 3 Leeftang in idem, cat. nrs. 52, 54.

Het aanzien van de provincie

Tastbare tijd 2.0, de nieuwe editie van de cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht, telt niet alleen ruim 100 pagina's meer, maar kent ook een andere indeling en een aantal nieuwe aandachtsgebieden. Bovendien is de informatie van de ruim 100 kaarten in het boek gekoppeld aan een databestand te vinden op de provinciale website.

Het boek opent met een hoofdstuk over de stichting in de 14e eeuw van de provincie en de waterschappen en hun ontwikkeling tot in onze eeuw. We lezen over de eerste nederzettingen, de grillige grenzen van de provincie en de grenscorrecties in de loop der eeuwen. Volgende hoofdstukken handelen over andere elementen die het aanzien van Utrecht sterk bepalen: water-, land- en spoorwegen, nutsvoorzieningen, militair erfgoed, kastelen en buitenplaatsen. De tweede helft van het boek is gewijd aan de ruimtelijke ontwikkeling van tien deelgebieden in de provincie.

Tastbare Tijd 2.0 weerspiegelt de accenten die gelegd worden in het hedendaagse erfgoedonderzoek en -beleid. Dat verklaart waarom een landschappelijk ingrijpend thema als verstedelijking bescheiden aandacht krijgt. Een onmisbaar boek voor iedereen die wil weten en begrijpen waarom onze provincie er uitziet zoals ze er uitziet.

Roland Blijdenstijn, *Tastbare Tijd 2.0. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht. Utrecht/Amsterdam, Provincie Utrecht/Uitgeverij Stokerkade, 2015. 431 p. ISBN 978 90 7915 62 69. € 29,50.*

Gekrulde architectuur

De uitkijktoren, gekrulde brug en waterpartijen van Diergaarde Blijdorp sieren het omslag van een monumentaal boek gewijd aan architect Sybold van Ravesteyn. Dit *Gesamtkunstwerk* uit 1937-1941 is met zijn neobarokke stijl van gebogen lijnen, zuilen en ornamentale versieringen een hoogtepunt in het werk van deze on-Nederlandse ontwerper die ook in Utrecht vele sporen heeft nagelaten.

Van Ravesteyn werkte 40 jaar lang als civiel ingenieur bij de spoorwegen en ontwierp stations, seinhuizen, tunnels en andere utilitaire bouwwerken, eerst in nieuw-zakelijke stijl, vanaf midden jaren 30 steeds meer in een extravagante individuele barokke stijl. Die paste hij ook veelvuldig toe in zijn ontwerpen als vrij gevestigd architect. In de laatste fase van zijn carrière tot 1966 is zijn stijl meer eclectisch van aard. Tot zijn 'Utrechtse' ontwerpen horen zijn eigen, nog bestaande woonhuis aan de Prins Hendriklaan (1933), de verbouwing en meubilering van de verzekeringsmaatschappij Tiel-Utrecht NV aan de Kromme Nieuwegracht (1935-37), de verbouwing van het Centraal Station (1937), het seinhuis en tunnel bij de Kanaalstraat

(1937-38 en 1948) en het Centraal Autoherstel Bedrijf (1949). Het boek is een pleidooi om het weinige dat nog van zijn werk rest, zorgvuldig te bewaren en waar nodig te restaureren.

Kees Rouw, Sybold van Ravesteyn architect. Rotterdam, nai010 uitgevers, 2014. 320 p. ISBN 978 94 6208 118 5. € 39,50.

Mobilisatie, strijd, verwoesting

Manschappen die Sinterklaas verwelkomen (Elst, 24 november 1939), neergekwakte fietsen tussen puin en stofwolken in de Wageningse Hoogstraat in mei 1940, een huwelijkspaar te midden van de ruïnes van Rhenen op 22 juni 1940. Dat zijn drie van de ruim 330 beelden die verzameld zijn in het bijzondere boek *Slag om de Grebbeberg*.

Dit jaar is het 75 jaar geleden dat de Duitsers Nederland binnenvielen en er tussen 10 en 14 mei, vooral rond de Grebbeberg, hevig gevochten werd. Daarover zijn sindsdien vele populaire en wetenschappelijke publicaties verschenen die het verloop van de strijd beschrijven en analyseren waarom die resulteerde in een Nederlandse nederlaag. Dit nieuwe boek vertelt het verhaal vooral in foto's, genomen vanaf de mobilisatie in augustus 1939 tot na de verwoestingen in Wageningen en Rhenen negen maanden later. Uit vele archieven en particuliere collecties hebben de makers een indrukwekkende verzameling beelden bijeengebracht die, meer dan woorden kunnen, laten zien wat er gebeurd is. Van de voorbereiding en de verwoestingen zijn veel beelden overgeleverd, van de eigenlijke strijd in de meidagen is alleen Duits materiaal voorhanden. Ieder van de drie delen (voorbereiding, Meidagen, verwoesting) bestaat uit een inleiding, gevolgd door tientallen uitvoerig en verhelderend toegelichte foto's.

Saskia Minjon (beeld- en eindredactie), *Slag om de Grebbeberg. Strijd om Wageningen en Rhenen in mei 1940. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2015. 248 p. ISBN 97890 5345 489 3. € 29,95.*

Ook verschenen

Leen Alberts e.a. (redactie), **Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2014**. Amersfoort, Stichting Flehite Publicaties, 2014. 176 p. ISSN 1567-7532. € 18,90; bestellen, zie: www.historisch-amersfoort.nl/publicaties. Bevat onder andere artikelen over Belgische vluchtelingen in Amersfoort tijdens de Eerste Wereldoorlog, de scheiding van Joodse en niet-Joodse kinderen in het onderwijs in 1941, handschriften en vroege drukken uit Amersfoortse kloosters en anonieme doden uit Amersfoortse bodem.

Janneke van Dijk, **Paleis Soestdijk. Een cultuurhistorische wandeling**. Utrecht, Matrijs, 2014. 72 p. ISBN 978 94 6148 051 4. € 9,95. Het eerste deel van deze handzame gids beschrijft de geschiedenis van 400 jaar koninklijke bewoning, het tweede deel geeft toelichting op een wandeling door het park en een bezoek aan het paleis.

Agenda en berichten

Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 21 mei* om 19.30 uur in de Evangelische Kerk, Boothstraat 7, Utrecht. Inloop met koffie en thee vanaf 19.00 uur. Agenda en stukken vindt u ingesloten bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 10 april* spreekt Bert Poortman over de overgang van koetshuizen naar garages, een historie die nog goed zichtbaar is in het Ridderkwartier, de omgeving van de Plompstorengracht en het Wolvenplein.

De spreker op *vrijdag 8 mei* was bij het ter perse gaan van dit nummer nog niet bekend. Zie de agenda op de website en de nieuwsbrief van mei.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. De toegang is gratis. Aanvang lezing om 17.15 uur. Zaal open vanaf 16.45 uur.

Rondleiding Rijksdienst Cultureel Erfgoed

Op *woensdagmiddag 22 april* is er voor leden een rondleiding in het gebouw van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Naast de architectuur komt het werk van de Rijksdienst aan bod onder

andere tijdens een bezoek aan het bottenlab. De organisatie is belast met het beheer van het Monumentenregister, de Beeldbank en de Digitale Collectie Nederland. Zie: www.cultureelerfgoed.nl.

Maximum aantal deelnemers 20. Aanvang 14.00 uur, duur ca. 75 minuten. Plaats: Smallepad 5 Amersfoort. Kosten ca. € 5,- p.p. Aanmelding vóór 17 april 2015 bij Jaap van Laar: vanlaar123@casema.nl.

Lezing Berlage, Klaarhamer en Rietveld

Piet Klaarhamer, leermeester van Gerrit Rietveld (zie het decembernummer), stond op zijn beurt onder invloed van Hendrik Berlage, inspiratiebron voor het Nieuwe Bouwen. De trits Berlage-Klaarhamer-Rietveld is het onderwerp van de lezing op *woensdag 13 mei* door Bertus Mulder, architect en oud-docent architectuurgeschiedenis.

De lezing vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis en begint om 19.30 uur. Zaal open vanaf 18.45 uur. Aanmelden tot 10 mei 2015 bij Anne Marie Molensky: molensky@hetnet.nl.

Uitreiking Utrecht Profielwerkstukkenprijs

Op *woensdag 11 juni* wordt de winnaar van de Utrecht Profielwerkstukkenprijs bekend gemaakt. De Vereniging Oud-Utrecht en Het Utrechts Archief belonen hem of haar met een bedrag van € 250,-. *Aanvang 16.30 uur in Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28.*

Kunstenaars Adrianusbeeld geselecteerd

Nicolas Dings, Anno Dijkstra en Folkert de Jong zijn de kunstenaars die een jury namens het Prins Bernhard Cultuurfonds heeft geselecteerd om een ontwerp te maken voor een beeld van paus Adrianus VI. Zij waren ook aanwezig tijdens het drukbezochte mini-seminar over de paus in Paushuizen op 7 februari. De toen gehouden lezingen zijn op de site van Oud-Utrecht terug te bekijken en te beluisteren. U kunt daar ook artikelen lezen over ieder van de kunstenaars. Zie: www.oud-utrecht.nl/activiteiten.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 88e jaargang nr. 2 / april 2015 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 2: 5 mei 2015

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactie-adres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Redactie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literaturopgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Grote Excursie naar Wijk bij Duurstede

De jaarlijkse Grote Excursie vindt dit jaar op *zaterdag 6 juni* plaats in Wijk bij Duurstede, in de vroege middeleeuwen Dorestad genaamd en toen de grootste en rijkste plaats van Nederland en hét handelscentrum van Noordwest-Europa. Na een periode van verval keerde de welvaart terug en groeide Dorestad uit tot Wijk bij Duurstede. Historische gebouwen als kasteel Duurstede, de Grote Kerk en de molen Rijn en Lek getuigen nog van die bloeiperiode.

's Ochtends zijn er twee lezingen en 's middags is er een twee uur durende stadswandeling. Het vervoer naar Wijk bij Duurstede is op eigen gelegenheid.

Aanmelden kan op twee manieren:

- Vanaf dinsdag 19 mei via de website www.oud-utrecht.nl > agenda > Grote Excursie. Daar kunt u uw gegevens invullen en direct betalen via iDeal. Als u niet internetbankiert, kiest u voor een andere betaalwijze (zie verder hierna bij de telefonische aanmelding). U ontvangt na uw inschrijving en betaling een e-mail als toegangsbewijs; *vergeet niet deze uit te printen en mee te nemen.*

- Telefonisch op dinsdag 19 mei tussen 13.00 en 16.00 uur bij Wim Deijkers (030) 236 45 47. Maak s.v.p. direct na uw inschrijving € 30,- over op rekeningnummer NL55INGB0000056066 t.n.v. de Vereniging Oud-Utrecht te Utrecht o.v.v. 'Grote Excursie 2015'. Uw bijdrage moet uiterlijk 1 juni ontvangen zijn. Daarna ontvangt u per post een bewijs van deelname, dat tevens uw entreebewijs is.

Bij meer dan 75 aanmeldingen wordt een wachtlijst aangelegd. Deelname is alleen mogelijk voor leden en huisgenootleden van de Vereniging Oud-Utrecht (geen introducties).

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig
en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Lid worden

Stuur een bericht naar Oud-Utrecht,
Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar
ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

U kunt zich ook opgeven via de website
www.oud-utrecht.nl.

Lidmaatschap kost € 30,- per jaar (jongeren tot
26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-)

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl